

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Východoevropská studia

Bakalářská práce

Tereza Beránková

A. N. Jakovlev a jeho ideologická činnost

A. N. Jakovlev and His Ideological Work

2017

Vedoucí práce: PhDr. Stanislav Tumis, M.A., Ph.D.

Tímto bych chtěla poděkovat vedoucímu mé bakalářské práce PhDr. Stanislavu Tumisovi, M.A., Ph.D. za odborné vedení, podnětné rady a veškerý čas, který mi věnoval.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V dne

.....

Tereza Beránková

Abstrakt

Cílem této bakalářské práce je analyzovat osobu A. N. Jakovleva, někdejšího sovětského funkcionáře a ideologa, skrze jeho vlastní myšlenky a úvahy, a s využitím dosud nepřełożených zdrojů přispět k prohloubení poznatků o této historické osobnosti. První kapitola je věnovaná stručnému představení Jakovlevova života. Následně práce poukazuje na události, které podle Jakovleva mají jisté shodné znaky s reformami ve 2. pol. 80. let 20. stol. Byly to především jisté kroky z Leninova období vlády a dále XX. sjezd, spojený s odhalením Stalinova kultu osobnosti. Hlavní důraz je poté kladen právě na období spjaté s reformou perestrojky, jelikož Jakovlev byl jedním z jejích hlavních ideologů.

Klíčová slova:

A. N. Jakovlev, M. S. Gorbačov, Sovětský svaz, perestrojka, ideologie

Abstract

The aim of this bachelor thesis is to analyze the historical personality of A. N. Yakovlev, a former Soviet functionary and ideologist, through his own ideas and reflections, and to deepen the general knowledge about him by using resources that have not yet been translated to the Czech language. The first chapter briefly presents Yakovlev's life. Furthermore, the thesis highlights the historical events that Yakovlev considered interconnected with the reforms introduced in the second half of the 1980's. This refers particularly to certain policy changes implemented by Lenin and, consequently, to 20th Congress of the Communist Party, revealing personality cult of Stalin. The main emphasis is subsequently placed specifically on this time period associated with the reform of perestroika as Yakovlev is regarded as one of its key authors and proponents.

Key words:

A. N. Yakovlev, M. S. Gorbachev, the Soviet Union, perestroika, ideology

Obsah

ÚVOD	7
1. Osobnost a dílo A. N. Jakovleva	11
2. Cesta k reformám z pohledu A. N. Jakovleva	13
2.1. Leninovo období	13
2.2. XX. sjezd.....	17
3. Perestrojka a role A. N. Jakovleva	20
3.1. Ekonomická transformace.....	22
3.2. Glasnost'	26
3.3. Člověk v podmínkách perestrojky	31
3.4. Jakovlevovy úvahy o výsledku perestrojky	33
3.5. Komunistická strana Sovětského svazu v období perestrojky	36
ZÁVĚR	41
Seznam pramenů	43

ÚVOD

Cílem této bakalářské práce je analyzovat osobnost a dílo Alexandra Nikolajeviče Jakovleva se zaměřením na jeho ideologickou činnost v rámci SSSR. Práce soustřeďuje pozornost zejména na jeho myšlenky a ideje, prezentované v jeho vlastních publikacích. Cílem je přispět tak k prohloubení dosavadních poznatků, především s pomocí zdrojů dosud nepřeložených do českého jazyka. Důraz bude kladen i na faktory, které formovaly Jakovlevovo myšlení.

Hlavní zájem A. N. Jakovleva byl soustředěn na studium historie. Z tohoto důvodu v jeho statích často zaznívá, že se snaží veškeré problémy posuzovat s ohledem na dějinné události, historii a dobové okolnosti. První kapitola se proto soustředí na faktory, které formovaly jeho myšlení a chápání dějinných i přítomných událostí. Prošel poměrně značným vývojem osobnosti, a nejednou ve svých pracích uvádí, že jeho názory se mění a nemá problém uznat svou chybu, což také často a veřejně udělal.

Z historického, ale i politického hlediska má nezměrný význam jeho činnost, kterou vykonával v posledních dvaceti letech svého života. Působil ve funkci předsedy prezidentské komise pro rehabilitace a nápravu nezákonností, jichž se dopouštěl sovětský režim od prvních dnů své existence.¹

A. N. Jakovlev je často označován za hlavního ideologa reform, ² které proběhly v SSSR v 2. pol. 80. let, nazývaných souhrnně jako perestrojka neboli přestavba. Hlavním cílem perestrojky byla především restrukturalizace sovětské ekonomiky. Tyto aspekty šly ruku v ruce s procesy demokratizace společnosti, označované jako glasnosť. Hlavním iniciátorem této politické otevřenosti byl právě Jakovlev. Reforma glasnosti neboli politické otevřenosti bude pro účely této práce chápána jako součást perestrojky. Jakovlev ve svých komentářích také uvádí glasnosť v rámci perestrojky, proto se bude práce držet tohoto přístupu.

Z Jakovlevova díla vyplývá, že za podstatu reform považuje tři základní body: demokratizaci společnosti, ekonomické reformy, reformu stranického aparátu. Jakovlev se podílel především na procesu demokratizace společnosti, ale v rámci utvoření celkového pohledu na Jakovlevovu osobnost poukáže také na ekonomické změny a změny v rámci Komunistické strany

¹ Jakovlev, A. N., Rusko plné křížů. Od vpádu do pádu bolševismu. Brno, 2008, s. 7.

² Яковлев, А. Н., Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое. Москва, 2008, предисловие.

Sovětského svazu. Právě těmto třem aspektům se bude práce věnovat v následujících kapitolách:

Ve druhé části uvede práce několik skutečností, které Jakovlev vnímá jako klíčovou inspiraci pro vznik perestrojky, a které podle něj byly (i když velice zešíroka řečeno) jakýmsi předvojem demokratizačních tendencí. Byly to především pokusy Vladimira Iljiče Lenina o jakousi symbiózu moci pracujícího lidu a stranického aparátu. Dále je sem možné počítat pokus Nikity Sergejeviče Chruščova o destalinizaci systému. Stranický aparát, jak míní Jakovlev, nebyl však na takové změny dostatečně politicky gramotný.

Ve třetí, a stěžejní části této práce bude soustředěna pozornost na Jakovlevovy snahy o demokratizaci společnosti, které se snažil uplatit v rámci perestrojky. Podstatu těchto změn vystihuje nejlépe pojem glasnost³, která měla celý proces odstartovat. Tato kapitola se pokusí nastínit proces perestrojky (a její důsledky) ve více strukturách – ekonomické, společenské, stranické. Práce tak poukáže na Jakovlevovy myšlenky zasazené do konkrétních situací a uvidíme úspěšnost jeho reformních idejí v praxi.

Jakovlev nebyl ekonom a na přípravě ekonomických reforem se nijak zvlášť nepodílel, ale pro celkové pochopení kontextu a celé podstaty reformy je důležité zmínit alespoň základní rysy nového ekonomického myšlení. Základní pojednání o ekonomické změně bude obsahem podkapitoly „*Ekonomická transformace*“ v kapitole „*Perestrojka a role A. N. Jakovleva*“.

Ve svých pracích se Jakovlev často zabývá Komunistickou stranou, která podle něj formovala moderní sovětské Rusko ve všech ohledech. Jakovlev vstoupil do komunistické strany v roce 1943 a jeho vztah k ní byl v pozdější době značně ambivalentní. V roce 1991 měl být z Komunistické strany vyloučen, než se tak stalo, vystoupil ze strany o pár dní dříve sám. O jeho klíčových úvahách v tomto smyslu pojednává práce v poslední podkapitole třetí části. Konkrétně bude práce zkoumat vliv Komunistické strany Sovětského svazu na perestrojku a její přístup k reformním tendencím, opět především z pohledu Jakovleva. A. N. Jakovlev zastával nejrůznější stranické ideologické funkce, mj. byl tajemníkem Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu (ÚV KSSS) a až do roku 1990 i členem jejího politbyra – vzhledem k tomu má logicky k tomuto tématu nesmírně blízko. Spolu s Gorbačovem se zúčastnil všech vrcholných jednání s americkými prezidenty v průběhu klíčového období druhé poloviny 80. let. Tato setkání jsou analyzována ve sborníku *Перестройка: 1985–1991 неизданное, малоизвестное, забытое*³, ze které práce čerpá. V roce 1991 v rozhovoru pro

³ Яковлев, А. Н. Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое. Москва, 2008.

noviny *Известия* Jakovlev přiznává, že podstatnou část svého života doufal ve schopnost demokratického přerodu KSSS a v opuštění její diktátorské minulosti.⁴ Ani revoluce ve společnosti však nepřivedla stranu ke změně, demokracie se ukázala cizí pro její aparát ní struktury. Jakovlev se pravděpodobně i proto na konci života s komunistickou ideologií zcela rozešel.

Z metodologického hlediska je práce případovou studií, která využívá převážně empirické analýzy primárních i sekundárních zdrojů. Za primární zdroje jsou pro účely této práce považovány texty samotného Jakovleva. Jejich prostřednictvím představuje jeho názory na výše zmíněná témata.

Pokud jde o dostupné zdroje, množství existující literatury na toto téma v českém jazyce je mizivé. Ve skutečnosti je přeložena pouze jedna Jakovlevova publikace, a to *Rusko plné křížů*.⁵ Kniha je průvodcem sedmdesáti lety vlády bolševismu v Rusku a byla napsána na základě důkladného studia archivních dokumentů. Dílo sloužilo jako sekundární zdroj pro osvětlení dějinných událostí.

Veškerá další používaná literatura je v ruském jazyce a je v souladu se zaměřením práce tvořena převážně vlastními publikacemi A. N. Jakovleva. Ve třetí části této práce text čerpá zejména z publikace *Перестройка и современный мир*⁶, která je klíčová pro pochopení teoretických zásad perestrojky. Tuto knihu vydal kolektiv autorů a Jakovlev se podílel na kapitolách zabývajících se procesem demokratizace a analýzou sovětské společnosti. Dalším důležitým zdrojem byly sebrané dokumenty z oficiálních konferencí, jednání a rozhovorů, které vyšly pod názvem *Александр Яковлев: Перестройка: 1985–1991 неизданное, малоизвестное, забытое*.⁷

Hlavním zdrojem, jak již bylo zmíněno, jsou publikace samotného A. N. Jakovleva. Jedná se zejména o *Муки прочтения бытия*⁸, která obsahuje kromě Jakovlevových vlastních esejí také novinové rozhovory a stenografy z veřejných vystoupení, kterých se Jakovlev v období perestrojky zúčastnil. Dále to jsou díla *Предисловие, Обвал, Послесловие*⁹, *Горкая чаша*¹⁰ a

⁴ Яковлев, А. Н., *Нужен новый шаг*. Dostupné z <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1024420> [cit. 30.7.2017].

⁵ Яковлев, А. Н., *Rusko plné křížů. Od vrádu do pádu bolševismu*. Brno, 2008.

⁶ Яковлев, А. Н.; Аганбегян, А. Г.; Клопов, Э. В. и коллегия. *Перестройка и современный мир*. Москва, 1989, 1989.

⁷ Яковлев, А. Н. *Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое*. Москва, 2008.

⁸ Яковлев, А. Н., *Муки прочтения бытия*. Москва, 1991.

⁹ Яковлев, А. Н. *Предисловие. Обвал. Послесловие*. Москва, 1992.

¹⁰ Яковлев, А. Н. *Горкая чаша*. Ярославль, 1994.

*Омут памяти*¹¹. Poslední jmenovaná kniha je Jakovlevovým memoárem, ve kterém se zamýšlí nad svojí úlohou v ruských dějinách a vzpomíná na události, spojené s jeho prací ve 2. pol. 80. let.

Autorka rovněž čerpala ze zveřejněných interview na webové stránce www.aleksanderyakovlev.org, spravované nadací A. N. Jakovleva.

V práci byly využity také historické publikace, s jejichž pomocí jsou skutečnosti uváděny v dobovém kontextu. Jsou to především: *Sovětská tragédie: Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917-1991*¹², *Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*¹³ a *История Коммунистической партии Советского Союза*¹⁴.

¹¹ Яковлев, А. Н. Омут памяти. Москва, 2003.

¹² Malia, M. Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917-1991. Praha, 2004.

¹³ Вукoukal, J.; Литера, В.; Теjchman, М.: Вýchod: Вznик, vývoj a rozpad соvěтскého блоку 1944-1989. Praha, 2000.

¹⁴ Богатырева Н.А. История Коммунистической партии Советского Союза, Москва, 2013.

1. Osobnost a dílo A. N. Jakovleva

A. N. Jakovlev se narodil v roce 1923 ve vesnici Korolevo v Jaroslavské gubernii v rolnické rodině. Ve Velké vlastenecké válce byl vážně zraněn a z fronty byl poté v roce 1944 demobilizován. Jak již bylo zmíněno, v roce 1943 se stal členem Komunistické strany Sovětského svazu. Po válce studoval historickou fakultu pedagogického institutu v Jaroslavli a později začal pracovat v místních novinách. Především tuto zkušenost považoval za velice prospěšnou. Kvůli novinovým článkům jezdil po vesnicích v gubernii a viděl tak skutečný stav obyvatelstva. V tuto dobu začíná také pracovat v oblastním výboru KSSS. V roce 1953 byl přijat do Ústředního výboru KSSS jako instruktor v oddělení škol. Spravoval Akademii pedagogických věd, pro něž připravoval učební příručky pro výuku historie a cizích jazyků. Na konci 50. let působil na Kolumbijské univerzitě v USA, kde vyučoval v rámci odborné stáže.

Jakovlevovu politickou činnost v brežněvovském funkčním období lze rozdělit na dvě části. První se datuje v letech 1964–1973, kdy pracoval v oddělení propagandy při ÚV KSSS. Současně byl v této době členem redakce časopisu *Коммунист*. V roce 1968 byl vyslán do Prahy, aby dohlížel na situaci v době vpádu vojsk Varšavské smlouvy. Jakovlev aktivně vystupoval proti odvolání generálního tajemníka Československa Alexandra Dubčeka.

Druhé období probíhalo v letech 1973–1983, kdy pracoval jako diplomat a působil jako velvyslanec Sovětského svazu v Kanadě. Jeho působení na postu velvyslance západní tisk rozhodně nepomíjel. Jako příklad je možné uvést komentář z kanadského deníku „*Toronto Star*“, který napsal, že uvolnění Jakovleva z ÚV KSSS je příznakem ideologických neshod ve straně, protože podle vedení zaujímá příliš liberální pozice.¹⁵ Podle slov Jakovleva prý žádné vážné spory nenastaly. Ve svých vzpomínkách ale později uvádí, že na jeho dopisy a žádosti z Kanady v SSSR nikdo neodpovídal. Později se dozvěděl, že jeho prosby často skončily u nižších úředníků stranického aparátu a k vedení se vůbec nedostaly.¹⁶ Hlavní zájem sovětské zahraniční politiky se upíral na Spojené státy americké a Jakovlevovy postřehy z kanadského života nebyly pro vedení tolik zajímavé.

V roce 1983 organizoval A. N. Jakovlev zahraniční cestu M. S. Gorbačova, v té době tajemníka ÚV KSSS pro zemědělství, do Kanady. Po návratu domů požádal Gorbačov o návrat Jakovleva z diplomatického postu. Jakovlev byl jmenován na pozici ředitele Institutu světové ekonomiky

¹⁵ Яковлев, А. Н., Омуг памяти. Москва, 2003, с. 203.

¹⁶ Тамтѣж, с. 205.

a mezinárodních vztahů v Akademii věd SSSR.¹⁷ Oba později uváděli, že již při svém prvním setkání spolu hovořili velice otevřeně o problémech Sovětského svazu a nutnosti jejich řešení. Tím v podstatě začíná období Jakovlevovy politické činnosti v post-brežněvovské době. Jakovlev byl zároveň v roce 1984 zvolen poslancem Nejvyššího sovětu Sovětského svazu.

V letech 1985–1990 pracoval A. N. Jakovlev jako vedoucí ÚV KSSS, kde zodpovídal za úsek ideologie a propagandy. V roce 1987 se stal členem politbyra ÚV KSSS. Na svém postu se opět zabýval především tiskovinami, informacemi, vědou a kulturou.¹⁸

Na začátku 90. let zůstal Gorbačov v rámci stranického spektra zhruba uprostřed mezi konzervativci a radikálními reformátory, aniž by se k nějaké ze stran přiklonil. I to mohlo vést k tomu, že reformátoři, v čele s Jakovlevem a Eduardem Ševardnadzem, tehdejšími ministrem zahraničí, se s Gorbačovem pomalu ideově rozcházel. V průběhu státního převratu v srpnu 1991 Jakovlev podpořil Borise Nikolajeviče Jelcina v boji proti pučistům. V roce 1992 se pak stal, jak již bylo zmíněno, předsedou komise pro rehabilitace a nápravu nezákonností.

Po odchodu z vrcholné politiky se až do své smrti věnoval především svému fondu *Demokracie*, který dodnes funguje jako nevládní organizace. V rámci tohoto fondu se Jakovlev spolu s dalšími akademiky a dobrovolnými studenty soustředil na studium sovětské historie 20. stol. S podporou tohoto fondu bylo vydáno více než 70 svazků s názvem *Россия. XX. век. Документы*. jejichž hlavním cílem je zveřejnit archivní dokumenty, potvrzující Stalinovy zločiny a násilnou činnost tajné policie.¹⁹ V rámci tohoto fondu byl také vydán výše zmíněný sborník s dokumenty z oficiálních konferencí, jednání a rozhovorů, kterých se Jakovlev účastnil. Vyšel pod názvem *Александр Яковлев: Перестройка: 1985–1991 неизданное, малоизвестное, забытое*.²⁰

Alexandr Nikolajevič Jakovlev zemřel v roce 2005 a je pochován na Trojekurovském hřbitově v Moskvě.

¹⁷ Яковлев, А. Н., Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое. Москва, 2008, предисловие.

¹⁸ Яковлев, А. Н., Омут памяти. Москва, 2003, s. 18.

¹⁹ Международный фонд „Демократия“. Dostupné z <http://www.alexanderyakovlev.org/fond> [cit. 30.7.2017].

²⁰ Яковлев, А. Н. Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое. Москва, 2008.

2. Cesta k reformám z pohledu A. N. Jakovleva

Cílem této části práce je analyzovat historický vývoj, který vedl k reformám ve 2. pol. 80. let a který tyto reformy vůbec umožnil, stejně jako Jakovlevovo vnímání situace a faktorů, které vývoj formovaly.

2.1. Leninovo období

Jakovlev pohlíží na perestrojku jako volné navázání na určité reformy, které V. I. Lenin zavedl po Velké říjnové socialistické revoluci. Podle něj měla perestrojka dokončit to, co nebylo „doděláno“ a to, co bylo v průběhu dalších let zdeformováno díky diktátorské praxi J. V. Stalina.²¹ Jinými slovy měl to být návrat k leninským principům a ke správnému směřování SSSR. Gorbačov (a zpočátku také Jakovlev) věřili, že pokud by nedošlo ke zničení těchto principů Stalinovou (a částečně Brežněvovou) praxí, vše by pokračovalo správným směrem. V této podkapitole proto uvede práce jisté kroky z Leninova období (tj. od roku 1917–1924), které podle Jakovleva byly jakýmsi předstupněm perestrojky a jistými demokratizačními snahami.

Po proletářské revoluci v Rusku (v říjnu roku 1917 podle juliánského kalendáře) se zdánlivě v centru pozornosti státu objevuje pracující člověk, jeho zájmy a potřeby.²² Na druhou stranu však byla účast pracujících ve vedení státu mizivá, což kromě historického vývoje zapříčinila pravděpodobně jejich vysoká nevzdělanost, často negramotnost. Sověty,²³ které měly sloužit jako orgány správy pro pracující (se zástupci z řad pracujících), se naplnily zástupci z řad proletářů (tj. třídou, jejíž příslušníci nevlastní výrobní prostředky a jsou tak plně závislí na jejich vlastnících). Tito lidé se později stali i členy vojenských a stranických aparátů.²⁴ Příčiny omezené účasti pracujících ve vedení státu a postupné naplnění sovětů proletariátem V. I. Lenin zdůvodňoval nízkou kulturní úrovní mas, chybějícími návyky realizovat politické aktivity a

²¹ Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского союза. Москва, 1988, s. 85.

²² Тамтѣж, s. 7.

²³ *Sověť* fungoval jako zastupitelský orgán, do kterého byli voleni zástupci z řad obyvatel na dobu určitou, a měl tak sloužit jako platforma pro vyjádření veřejného mínění. První sověť zástupců pracujících byl založen již v době revoluce v roce 1905 a jejich existence byla zachována až do rozpadu sovětského svazu. Mnoho pozorovatelů však konstatuje, že sověty ve skutečnosti nevládli žádnou mocí a jejich role byla nominální.

²⁴ Яковлев, А. Н.; Аганбегян, А. Г.; Клопов, Э. В. и коллегия. Перестройка и современный мир. Москва, 1989, s. 24.

politickou pasivitou mas.²⁵ Nízká míra politické uvědomělosti společnosti byla navíc prohloubena válkami a hladem,²⁶ které logicky vedly k zájmu většiny spíše o přežití a zajištění základních potřeb než politickou realizaci.

Co se týče praktických problémů demokratizace, Lenin rozpracovával koncepci tzv. demokratického centralismu. Tento koncept vychází z toho, že politická strana, respektive její členové, musí mít právo aktivně se účastnit nejenom při posuzování obecných pravidel a zákonů, ale také kontrolovat jejich plnění (aktivně se tedy účastní voleb do orgánů strany). Mají především právo vybírat ze svých řad odpovědné zástupce a prověřovat jejich činnost. Tato část tedy zahrnuje „demokratickou“ podstatu celého konceptu. Ten je nicméně doplněn „centralistickou“ částí koncepce. Její podstata je definovaná tak, že po výměně názorů a předložení návrhů (od zástupců nižších orgánů), je usnesení v rukou vyšších stranických orgánů, které je dále závazné pro všechny nižší. Pokud by tomu tak nebylo, neexistovala by žádná disciplína a strana by ztratila svou pozici.²⁷ Lenin vkládal do podnikových a závodních výborů veliké naděje, jak však víme, tento program demokratického centralismu nebyl realizován. Výrobní proces byl prováděn na základě řízení „svrchu“ a reálný podíl pracujících na moci byl minimální.²⁸

V roce 1921 přišel Lenin s programem ekonomické výstavby socialismu, který představoval ústup od politiky válečného komunismu²⁹ a přechod k Nové ekonomické politice (tzv. NEP).³⁰ V té době se napříč zemí rozhořely vzpoury dělníků a rolníků proti komunistům, kteří dávali

²⁵ *Masa* je zde definovaná jako sociální skupina velkého počtu lidí, kteří jsou rozptýleni v prostoru a nejsou nijak organizovaní. Většinou k sobě nemají žádné vazby (nejsou členy společné organizace, skupiny). Právě v marxistické ideologii jsou masy hlavní dějinným hybatelem, protože rozhodují např. o výsledku voleb nebo prosazení té nebo jiné reformy.

²⁶ Analýza Leninova spisu „Stát a revoluce“ od italského marxisty C. Umberta: *Teoria politica e Socialismo*. Řím, 1973, s. 131, 149.

²⁷ Lenin předpokládal, že tímto způsobem se může omezit působení frakcí ve stranách, které by mohly mít rozvratné tendence.

²⁸ Яковлев, А. Н.; Аганбегян, А. Г.; Клопов, Э. В. и коллегия. *Перестройка и современный мир*. Москва, 1989, s. 25.

²⁹ *Politika válečného komunismu* se dá ve stručnosti, a při jisté míře zjednodušení, shrnout do několika bodů - znárodnění výrobních prostředků a výroby, zrušení peněz jako směnné jednotky ve prospěch státně řízeného výměnného obchodu. Dále podrobení celého státního hospodářství jednotnému plánu, přičemž k těmto krokům se dají zařadit různé další, jako například zavedení přidělového systému, kontrola zahraničního obchodu, zákaz stávek a posílení pracovní disciplíny a další. Šlo tak nejen o hospodářské, ale i politické kroky, které kromě samotné reakce na válku představovaly první stupeň na cestě k proměně hospodářství ke komunistickému modelu.

³⁰ V průběhu války byly zemědělské produkty (resp. jejich většina) zemědělcům v podstatě zabavovány pro válečné potřeby, čímž samozřejmě klesala jejich motivace pro výrobu. *NEP* jim umožnil, po zaplacení příslušné daně z jejich produkce, tzv. *naturální daně*, se zbytkem volně nakládat a soukromě je prodávat (což samozřejmě stále neodpovídalo běžnému soukromému podnikání – daně stále zemědělce zásadně zatěžovaly a samotný obchod byl regulován mnoha omezeními, včetně například dopravních).

najevo nespokojenost s režimem.³¹ Reforma NEPu byla Leninovým vynuceným ústupkem.³² NEP spočíval v tom, že státní kontrola nad hospodářstvím byla částečně uvolněna a byla posílena role soukromého vlastnictví a možnost nakládání s ním, především v zemědělském sektoru. Změnou prošly i menší průmyslové podniky, maloobchod a služby, kde bylo umožněno soukromé podnikání. To vedlo ke vzniku nové vrstvy, tzv. nepmanů, osob, které na nové politice dokázali zbohatnout. NEP zároveň umožňovala omezený vstup zahraničních subjektů do hospodářství, za účelem získání technologií či zahraniční měny. Šlo nicméně pouze o omezené části hospodářství. Vedle toho si stát podržel plnou kontrolu nad bankovním sektorem, velkými průmyslovými odvětvími a zahraničním obchodem, což společně vytvářelo systém smíšeného hospodářství, s prvky centralizované i tržní ekonomiky, byť role státu byla nadále dominantní.

Jakovlev považoval Lenina za jediného (z čelních představitelů), který plně chápal smysl změn spjatých s NEPem, a to především zavedení jistých tržních principů v socialistických zemích.³³ Lenin si, podle Jakovleva, uvědomoval nutnost přirozené (tzn. nenásilné) cesty rozvoje spojené s ustanovením trhu. „Od roku 1921 se postupně snažil demonstrovat, že *socialismus rovná se společnost s tržní ekonomikou, konkurencí a demokracií*“, míní Jakovlev.³⁴ Je nutné opět zmínit, že NEP byl z Leninovy strany ústupkem proti bouřícím se masám, proto je nanejvýš pochybné, že Jakovlev není k Leninovým krokům ani trochu kritický. Ve svých eseích kritizuje způsob provedení Říjnové revoluce a následnou politiku válečného komunismu, k vlastním Leninovým úvahám však, zdá se, zaujímá velice kladný postoj.

V případě NEPu však nešlo v žádném případě o systém, který by se blížil tržní ekonomice, ale rozdíl oproti válečnému uspořádání byl viditelný. Dále zde vidíme první kolísání mezi naprostým odmítáním kapitalismu a vynuceným kompromisem, které bude pokračovat v době Gorbačovy perestrojky.³⁵

V druhé polovině 20. let vyvstaly otázky dalšího hospodářského směřování země a Stalin se rozhodl od NEPu odstoupit. Při jistém zjednodušení je možné konstatovat, že hlavním důvodem byl jeho zájem získat zdroje pro urychlenou industrializaci země, orientovanou na těžký průmysl, který měl zajistit, že Sovětský svaz nebude v dalších budoucích konfliktech poražen. Rostoucí potřeby nicméně vyžadovaly zdroje, na které soukromí vlastníci nereagovali, takže se

³¹ Malia, M. Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917-1991. Praha, 2004, s. 153.

³² Pipes, R. Dějiny ruské revoluce. Praha, 1998, str. s. 329.

³³ Яковлев, А. Н., Муки прочтения бытия. Москва, 1991, s. 258.

³⁴ Яковлев, А. Н.; Аганбегян, А. Г.; Клопов, Э. В. и коллегия. Перестройка и современный мир. Москва, 1989, s. 15.

³⁵ Malia, M. Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917-1991. Praha, 2004, s. 184.

rozhodl jít cestou znárodnování, násilné kolektivizace a vyhlášením první průmyslové pětiletky.

Na přelomu 20. a začátku 30. let tak byl ustanoven systém centrálního řízení ekonomiky (*Командно-административная система*). Tento pojem označuje způsob organizace veřejných vztahů, pro který je charakteristická pevná centralizace hospodářského života v zemi na bázi státního vlastnictví a plánování. Typické je používání socialistických metod vládnutí, existence stranické byrokracie při neexistenci ekonomické svobody.

Ekonomika Sovětského svazu byla striktně centrálně plánovaná po celou dobu své existence s výjimkou právě NEPu (1921–1930), který do systému, byť v omezeném rozsahu, vnesl jistou nezávislost některých sektorů ekonomiky na státu, a doby perestrojky (1985–1991), kdy využívala některých principů kapitalismu jako částečné soukromé vlastnictví a jistá forma trhu. Proč došlo později k odklonu od alespoň mírné demokratizace³⁶? Podle Jakovleva byly na vině tři hlavní tendence.

Za prvé byl příčinou odklonu záměr strany na posílení svého mocenského vlivu. Stranický aparát byl nositelem dvou základních materiálních idejí: socialistického plánování a urychlené industrializace. Ve 30. letech probíhala industrializace v obrovském měřítku, a podle architektů sovětského ekonomického systému ji bylo potřeba vést za pomoci plánování a tvrdé centralizace. Díky tomu, že se industrializace stala hlavním cílem národa, rostla i důležitost centrálního plánování.³⁷

Za druhé hrála výraznou roli byrokratická koncepce hlásaná Stalinem. Opírala se o dobře organizovaný a disciplinovaný aparát, který řešil sociální transformaci v případě potřeby i násilím a přinucením. Prvenství politiky nad ekonomikou je základem této koncepce, a proto umožňuje primát politiky nad ekonomikou.³⁸

Jako třetí tendenci, kvůli které nepokračovaly Leninovy demokratizující tendence, vidí Jakovlev nápor mas, které požadovaly dosáhnout socialismu ze dne na den. Tato netrpělivost pronikla i hluboko do Komunistické strany, jež byla plná politicky negramotných členů.

³⁶ Pojem *demokratizace* je třeba vnímat v kontextu Leninova pohledu na věc, nikoliv jako proces vedoucí skutečně a záměrně k demokracii. Lenin sám vnímal NEP jako přechodné opatření do doby, než bude socialismus hospodářsky schopen konkurovat kapitalistickým zemím.

³⁷ Яковлев, А. Н.; Аганбегян, А. Г.; Клопов, Э. В. и коллегия. Перестройка и современный мир. Москва, 1989, s. 27.

³⁸ Tamtéž, s. 27.

Vítězství leninské ideje o ustanovení socialismu v jedné zemi stimulovalo velký entuziasmus mas a utopická očekávání,³⁹ která nicméně nemohla být v praxi naplněna.

Podle Jakovleva se Lenin snažil, aby byl nalezen jistý balanc mezi plánovanou ekonomikou a tržním hospodářstvím, což se bohužel nestalo.⁴⁰ Na druhou stranu vyvstává otázka, do jaké míry byl Lenin k takovým krokům spíše přinucen okolnostmi a musel tak ve svých plánech ustoupit, dokud nebudou zajištěny základní hospodářské potřeby země. Země byla v roce 1921 zbídačená občanskou válkou, politikou válečného komunismu, a v zemi probíhaly vzpoury a povstání.

2.2. XX. sjezd

Další naději na změnu (po jistých Leninových ústupcích a zavedení NEPu) představoval, podle Jakovleva, XX. sjezd KSSS v roce 1956. Chruščov zde vystoupil se známým referátem, odsuzujícím Stalinův kult osobnosti. Proces mírného uvolňování a liberalizace, započatý XX. stranickým sjezdem, se ve výsledku opět ukázal nedokončeným.

Jakovlev byl na tento sjezd (první konaný po Stalinově smrti) pozván jako delegát. Později přiznával, že do té doby, stejně jako většina ostatních straníků, neměl nejmenší pochyb o správnosti činů samotného Stalina⁴¹, přestože o Stalinových čistkách (nejenom ve straně) samozřejmě věděli. Tato událost zásadním způsobem změnila Jakovlevův zidealizovaný pohled na stranickou činnost a bolševické učení vůbec. Od této doby se začínal systematicky věnovat studiu sovětské historie a snažil se obrátit k původním pramenům – Marxovi, Engelsovi, Leninovi, k německým filozofům, francouzským socialistům, britským ekonomům – tj. teoretickým statím, které formovaly Jakovlevovy názory.⁴² Velmi pozvolna začala vznikat Jakovlevova představa „cesty sovětského lidu ke svobodě, vedené nenásilnou cestou“.⁴³ Dále Jakovlev uvádí, že zmíněný referát „popostrčil“ spoustu lidí (především z řad inteligence) k vážnému přemýšlení o praktikách systému. Bohužel, proces „prozření“ byl velice pomalý (vzhledem ke stálé cenzuře a nedostupnosti informací).⁴⁴

³⁹ Яковлев, А. Н.; Аганбегян, А. Г.; Клопов, Э. В. и коллегия. Перестройка и современный мир. Москва, 1989, s. 27.

⁴⁰ Яковлев, А. Н., Муки прочтения бытия. Москва, 1991, s. 11.

⁴¹ Тамtéž, s. 29.

⁴² Яковлев, А. Н., Руско plné křížů. Od vpádu do pádu bolševismu. Brno, 2008, s. 17.

⁴³ Тамtéž, s. 16.

⁴⁴ Яковлев, А. Н. Горкая чаша. Ярославль, 1994, s.15.

Na otázku, zda mohl Chruščov ve věci destalinizace udělat větší krok k demokratizaci společnosti, odpovídá Jakovlev jasným ne. „Myslím, že Chruščov víc udělat nemohl – subjektivně i objektivně. Přestože udělal velkou věc, vyrostl z podhoubí minulosti a nevěděl, jak by to udělal (demokratizaci společnosti). Ale to, co teď děláme my, bylo nutné udělat již tenkrát po XX. sjezdu.“⁴⁵ Jakovlev Chruščova obdivuje především za jeho odvalu usvědčení Stalina o kultu osobnosti. Dále oceňuje jeho snahu nalézt společnou řeč s dalšími zeměmi mimo Sovětský svaz a navázat s nimi alespoň minimální spolupráci.⁴⁶ Uvádí také, že bez XX. sjezdu by perestrojka šla daleko trnitější cestou a její dopady by se projevovaly pomaleji.⁴⁷

Problémem Chruščovova referátu bylo pouze odsouzení Stalina jako osoby a vůdce. Tendence k odsouzení komunistické strany jako mechanismu moci zůstaly nezmíněny.⁴⁸ Podle Jakovleva mínil Chruščov, že bude dostačující, pokud strana přejde ke kolektivnímu řízení a zastaví masové represe. Nedošlo k přestavbě strany, k reorganizaci aparátu a spěšná řešení v hospodářské sféře byla vedena improvizací, nikoliv promyšlenou koncepcí.⁴⁹ Podle mého názoru se Chruščov také zalekl reakce, která nastala po předneseném referátu. V následujících týdnech se situace stala velice kritickou, straničtí členové začali na schůzích jmenovat vedle Stalina i další členy ÚV, kteří byli za represe odpovědní. Právě otázka represí⁵⁰ a dalších konkrétních Stalinových zločinů byla zapovězeným tématem, jehož šíření bylo trestáno jako „nedovolená kritika“.⁵¹ Chruščov věděl i o své vlastní vině, sám organizoval masové represe a posílal návrhy na uvěznění vedoucích pracovníků. Jakovlev uvádí, že jenom v roce 1938, kdy stál N. S. Chruščov v čele stranické organizace Ukrajiny, bylo na území Ukrajiny uvězněno více než 106 000 lidí.⁵²

Období XX. sjezdu v roce 1956 zmiňuje práce z prostého důvodu. Jakovlev zde vidí (stejně jako ve výše uvedených Leninových reformách) určitou spojitost s tendencemi a reformami 80. let 20. stol. Je možné je vysvětlit jako pokus zlidštit a zliberalizovat systém, aniž by se narušila vlastní podstata systému, tedy socialismus. Martin Malia tyto snahy označuje ve své publikaci

⁴⁵ Яковлев, А. Н., Муки прочтения бытия. Москва. Из интервью Хедрику Смиту. Москва, 1989.

⁴⁶ Jakovlev, A. N., Rusko plné křížů. Od vpádu do pádu bolševismu. Brno, 2008, s. 19.

⁴⁷ Яковлев, А. Н., Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое. Москва, 2008, s. 355.

⁴⁸ Яковлев, А. Н.; Аганбегян, А. Г.; Клопов, Э. В. и коллегия. Перестройка и современный мир. Москва, 1989, s. 33. Tuto teorii rozpracovává ve své knize (*Teoria e politica della via italiana al socialismo*. Řím, 1979, s. 213) Palmiro Togliatti.

⁴⁹ Tamtéž, s. 33.

⁵⁰ Tzv. *Velký teror* je označení pro politické čistky v Sovětském svazu ve 30. letech 20. století, které měly odstranit Stalinovu domnělou opozici. Procesy byly zinscenované a usvědčující materiály proti „nepřítelům“ byly ve valné většině falšované. Represe se dotkly všech vrstev obyvatel (členů Komunistické strany, rolnictva, inteligence). Právě Jakovlev se tématu Velkého teroru věnoval intenzivně a odhalil informace, potvrzující desítky dalších (do té doby neznámých) procesů, vedených na Stalinův rozkaz v průběhu 30. let.

⁵¹ Jakovlev, A. N., Rusko plné křížů. Od vpádu do pádu bolševismu. Brno, 2008, s. 19.

⁵² Tamtéž, s. 26.

jako „*reformní komunismus*“.⁵³ Jakovlev v souvislosti s XX. sjezdem uvádí, že základem politických rozporů byl problém stalinismu a jeho zločinů. Výše bylo řečeno, že v době perestrojky byl hlásán návrat k leninským principům, a tedy očištění od stalinské diktatury. Právě proto poukazuje Jakovlev jistou spojitost mezi Chruščovem a tendencemi 2. pol. 80. let. Dodává, že stejně jako v roce 1956 chtěli stalinisté odvolat Chruščova, tak v době perestrojky chtěli konzervativci odstranit Gorbačova a později i Jelcina.⁵⁴

Po odstavení Chruščova od moci v roce 1964 začalo období stabilizace. Stabilizace v tomto případě znamená především ústup od radikálních změn a reforem, zejména demokratických. Toto období trvalo v podstatě po celou dobu vedení ústředního výboru strany L. I. Brežněvem.

⁵³ Malia, M. Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917-1991. Praha, 2004, s. 184.

⁵⁴ Jakovlev, A. N., Rusko plné křížů. Od vpádu do pádu bolševismu. Brno, 2008, s. 22.

3. Perestrojka a role A. N. Jakovleva

V dubnu 1985 se na plénu KSSS zformovala vůdčí skupina reformátorů, která plně chápala nutnost hlubokých změn téměř ve všech složkách života. Hlavními postavami perestrojky byli A. N. Jakovlev, Nikolaj Ryžkov, který se stal v roce 1985 premiérem, a Eduard Ševardnadze, který od roku 1985 působil na postu ministra zahraničí. Perestrojka byla představena na XXVII. sjezdu strany v roce 1986.

Jak již bylo zmíněno v úvodu, perestrojka byla reforma obrovského rozsahu a významu. Politické i morální kritérium této reformy, jak jej prezentuje Jakovlev, bylo klást ve všem důraz na zájmy společnosti a blaho občanů.⁵⁵

První fáze reforem byla vedena od nástupu Gorbačova k moci v březnu 1985 zhruba do poloviny roku 1986.⁵⁶ Období bylo charakteristické spíše opatrným přístupem ke změnám. Hlavním cílem těchto měsíců bylo zakořenění teoretické podstaty reforem v povědomí společnosti.

Druhá fáze perestrojky trvala zhruba od poloviny roku 1986 do roku 1989. Zkostnatělému stranickému i státnímu aparátu byly lhostejné veškeré problémy, spojené s tím, že systém je příliš centralizovaný, informace a údaje jsou systematicky falšovány a byrokracie naprosto ignoruje hluboké ekonomické potíže.⁵⁷ V této době startují pokusy o větší informovanost a otevřenost režimu. Zároveň se teoreticky ukotvuje reforma *glasnosti*, která byla v konečném výsledku možná jako jediná úspěšná.

V této době se začíná otevřeně hovořit o nutnosti hlubokých reforem a jejich rychlé realizaci. Gorbačov byl nicméně umírněný reformátor, snažící se napravit, oživit a poněkud liberalizovat strnulý sovětský systém, aniž by ho však zásadnějším způsobem měnil.⁵⁸ Právě Gorbačovova nerozhodnost se stane později důvodem pro ideologický rozchod mezi Jakovlevem a prvním tajemníkem strany. Jakovlev se později vyjadřoval, že Gorbačovova nedůslednost a nerozhodnost snižovaly efektivnost reforem. Často prý otálel s přijetím řešení, a nakonec nevydržel tlak čelních představitelů opozice reforem ve straně a nechal se zastrašit

⁵⁵ Яковлев, А. Н.; Аганбегян, А. Г.; Клопов, Э. В. и коллегия. Перестройка и современный мир. Москва, 1989, s. 19.

⁵⁶ Vykoukal, J.; Litera, B.; Tejchman, M.: Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989. Praha 2000, s. 647.

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ Tamtéž.

silovými složkami.⁵⁹ Je možné konstatovat, že se Gorbačov snažil hledat kompromisy a spojit nespojitelné (KSSS a demokracii, centrální plánování i tržní systém). Konec této etapy byl charakteristický zhoršením ekonomické situace a počínajícími separatistickými tendencemi nacionalistického charakteru.

Třetí etapa perestrojky je většinou vymezována jako období od roku 1989 do roku 1991. Dřívější Gorbačovovi spojenci (reformátoři) nepožadovali již v této době urychlení a prohloubení reformy, nýbrž likvidaci systému jako takového. V říjnu 1990 přestává být A. N. Jakovlev Gorbačovovým poradcem. Vzhledem k postupujícímu rozkladu Sovětského svazu se Gorbačov soustředil na zachování územní integrity⁶⁰ a ostatní oblasti zůstávaly spíše stranou jeho zájmu. V zoufalství a snaze o zachování rozpadajícího se kolosu vyhlásila skupina konzervativců v KSSS výjimečný stav a pokusila se o státní převrat. O tři dny později byl pokus o převrat zlikvidován a Komunistická strana byla vzápětí Borisem Jelcinem, prezidentem Ruské sovětské republiky⁶¹ zakázána. V prosinci 1991 byla v Bělověžských lesích podepsána dohoda mezi Ukrajinou, Běloruskem a Ruskem,⁶² která existenci Sovětského svazu fakticky ukončila.

Jak je již zmíněno výše, perestrojka byla reforma obrovského rozsahu a významu. Tyto změny měly „přetvořit“ zejména ekonomickou sféru, dále společnost jako takovou, a v neposlední řadě vnitřní strukturu KSSS. Několik poznatků o ekonomické reformě uvede práce v následující podkapitole. Glasnosti, tedy reformě, která cílila na informační otevřenost ve společnosti, se pak bude práce věnovat v navazující podkapitole. Problémy vnitřně politického rázu a vztah KSSS k novým reformám budou předmětem poslední podkapitoly této části.

Podle Jakovleva potřebovala perestrojka oponenta, aby se rozvíjela. Upozorňoval na nebezpečí použití perestrojky jako báze pro nový ideologický fundamentalismus, proto vítal, když byla kritizována a tím dále obohacována. „Jakákoliv polemika, vedená v korektní formě je vítaná a užitečná.“, konstatuje Jakovlev.⁶³ Dále píše, že demokratický proces předpokládá neustálou konkurenci jako zdroj hybné síly a rozvoje.⁶⁴ Politické i morální kritérium této

⁵⁹ Яковлев, А. Н. Омут памяти Омут памяти. Москва, 2003, s. 12.

⁶⁰ Vykoukal, J.; Litera, B.; Tejchman, M.: Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989. Praha 2000, s. 680.

⁶¹ Plným názvem *Ruská sovětská federativní socialistická republika*.

⁶² Respektive příslušnými svazovými republikami.

⁶³ Яковлев, А. Н. Муки прочтения бытия. Москва, 1991, s. 97.

⁶⁴ Тамtéž, s. 121.

reformy, jak ho prezentuje Jakovlev, bylo ve všem se opírat o zájmy společnosti a blaho občanů.⁶⁵

V podstatě některých reform a ve způsobu jejich uvedení do praxe se Jakovlev s Gorbačovem ideologicky rozcházel. Oba však (alespoň do roku 1990) trvali na politice přestavby, vedené v rámci socialismu a s udržení vedoucí úlohy komunistické strany. Přestože jsou v reformě patrné principy kapitalismu (soukromé podnikání v omezené míře, pokusy o tržní systém), oba věřili v možnost reformovat socialismus.

Reforma glasnosti neboli politické otevřenosti bude pro účely této práce chápána jako část perestrojky. Jakovlev ve svých komentářích také uvádí glasnost v rámci perestrojky, proto se bude práce držet tohoto přístupu.

3.1. Ekonomická transformace

Jak je již uvedeno výše, A. N. Jakovlev nebyl ekonom, a proto se k ekonomické transformaci vyjadřoval podrobněji jen zřídka. K doplnění celkového obrazu perestrojky však alespoň stručně uvedeme několik faktů, základní koncept ekonomické reformy jako součásti perestrojky a drobné Jakovlevovy postřehy.

Ekonomika byla, vzhledem k tomu, že stát mohl na základě státního vlastnictví a centrálního plánování neomezeně regulovat ekonomické fungování země, velmi těsně spojena se státními strukturami a státní mocí.⁶⁶ Od poloviny 80. let se již na plénu ÚV KSSS otevřeně hovořilo o ekonomické stagnaci a nutnosti „rozhybat“ strnulé sovětské hospodářství.⁶⁷

„Díky vysokému tempu sociálně-ekonomického rozvoje v 50.–60. letech dosáhla naše země žádoucích úspěchů. Na začátku 70. let se dynamika ekonomického rozvoje začala zpomalovat. Pro ilustraci uvádím růst státního příjmu, který se propadl z 41 % v VIII. pětiletce (1966–1970) na 16,5 % v XI. pětiletce (1981–1985).“ Takto komentovali situaci ekonomové L. A. Gordon a E. V. Klopov.⁶⁸

⁶⁵ Яковлев, А. Н.; Аганбегян, А. Г.; Клопов, Э. В. и коллегия. Перестройка и современный мир. Москва, 1989, s. 19.

⁶⁶ Leichtová, M. Současné Rusko. Plzeň, 2009, s. 21.

⁶⁷ Švankmajer, M. a kol. Dějiny Ruska. Praha, 1999, s. 774.

⁶⁸ Яковлев, А. Н.; Аганбегян, А. Г.; Клопов, Э. В. и коллегия. Перестройка и современный мир. Москва, 1989, s. 50.

Soubor opatření měl zreformovat, tedy přestavět, sovětské hospodářství tak, aby zvýšilo svou efektivitu. Změny měly proběhnout ve více oblastech. Důraz byl kladen na jistou decentralizaci a autonomnější rozhodování podniků, stejně jako povolení (byť) velmi omezeného soukromého podnikání v podobě družstev. Zároveň byl zahraničním podnikům umožněn omezený vstup (nikoliv získání většiny) do sovětských společností a vytváření kooperujících podniků.

Jakovlev tvrdí, že bez trhu se nelze obejít, dodává však, že momentálně (v roce 1990) pracuje na principu šedé ekonomiky.⁶⁹ Upozorňuje také, že demokracie nemůže dlouho existovat, jestliže zůstává plná závislost člověka na kolektivu, regionu nebo státě. Ekonomickou samostatnost tudíž nelze realizovat mimo trh a bez trhu není možné se rozvíjet. Člověk díky trhu realizuje svoji svobodu výběru, realizuje svoje zájmy.⁷⁰

Jedním z klíčových zákonů v rámci nových ekonomických reforem byl *Zákon o státních podnicích* (přijatý v roce 1987), který reformoval fungování státních podniků, a také ve velmi omezené míře povoloval určité formy soukromého podnikání. Výrobní závody nyní mohly samy promlouvat do plánování další výroby a rozvoje.⁷¹ Zároveň bylo možné vyrábět nad plán a takto získané prostředky si ponechat pro rozvoj podniku. V prvních letech byl však znovu zpřísněn systém samofinancování státních podniků, tzv. *chozrasčot*. Podnik musel nejenom pokrýt veškeré vlastní náklady prodejem svého zboží za státem regulované ceny, ale zároveň musel odvádět poplatky do státních fondů.⁷² Právě státem regulované ceny označuje Jakovlev za problémový faktor. Nízké ceny spotřebního zboží byly uměle udržovány státními dotacemi. To zároveň způsobovalo neefektivnost výroby, nízkou kvalitu výrobků a nízkou motivaci pro zaměstnance.⁷³ Celý proces byl tedy značně kontraproduktivní. Finanční krizi prohlubovaly i populistické kroky reformistů. Zákon o podnicích také opravňoval zaměstnance k výběru svého ředitele. Tento krok proto okamžitě a logicky vedl k růstu mezd a platů, který často mnohonásobně převyšoval klesající tempo produktivity práce. Ředitelé podniků bez ohledu na ekonomické možnosti upláceli své zaměstnance vysokými příjmy, aby byli znovu do své funkce zvoleni.⁷⁴

⁶⁹ *Šedá ekonomika* je označení pro ekonomické činnosti, které probíhají na hranici zákona (korupce, daňové úniky, praní špinavých peněz). Z těchto činností má plynout státu příjem v podobě daní, což se z důvodu skryté činnosti neděje a stát tím ztrácí.

⁷⁰ Яковлев, А. Н., *Муки прочтения бытия*. Москва 1991, s. 100.

⁷¹ Švankmajer, M. a kol. *Dějiny Ruska*. Praha, 1999, s. 777.

⁷² Leichtová, M. *Současné Rusko*. Plzeň, 2009, s. 21.

⁷³ Яковлев, А. Н., *Муки прочтения бытия*. Москва 1991, s. 157.

⁷⁴ Vykoukal, J.; Litera, B.; Tejchman, M.: *Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*. Praha 2000, s. 664.

Další program vešel ve známost jako „*Bydlení – 2000*“ a předpokládal zaručení samostatné bytové jednotky pro každou rodinu (do roku 2000). K ilustraci konkrétních problémů, které byly impulsem pro spuštění programu Bydlení, konstatovali ekonomové L. A. Gordon a E. V. Klopov následující: „Ostrým sociálním problémem se stala nedostatečná bytová kapacita. Na počátku 60. let země postavila 2 miliony bytů ročně. Tehdy byl Sovětský svaz první na světě, pokud jde o počet vystavěných bytů na 1000 obyvatel. V roce 1984 byly postaveny taktéž 2 miliony bytů, problém však byl v tom, že populace vzrostla, a proto se ve výsledku obytný prostor pro jednoho člověka snížil. Značná část rodin v SSSR neměla v 80. letech samostatné byty.“⁷⁵

Dalším vážným sociálním problémem, na který Jakovlev poukazoval, byly potraviny, konkrétně jejich produkce a dostupnost. „Ještě na začátku 60. let země většinu produktů vyvážela, v 80. letech tomu již bylo naopak. Roční spotřeba masa na osobu činila 65 kg, zato v jiných zemích 75-80 kg, to samé se týká spotřeby mléka a mléčných výrobků. Rusko směňovalo zejména obilí a maso za ropu. Cena ropy však v 70. letech značně klesla, a proto nebyla možnost obstarat obilí a maso v takovém množství.“⁷⁶ Z dlouhodobějšího hlediska byl právě pokles cen ropy a zemního plynu vážným problémem pro ruskou ekonomiku, neboť díky vysokým cenám byl Sovětský svaz schopný financovat import velkého množství obilí.⁷⁷ Špatný stav ekonomiky ohrožoval základní životní standardy, jako dostupnost potravin a zajištění bydlení, přičemž absence těchto faktorů bezprostředně dopadá na obyvatelstvo. Jakovlev tak zřetelně vnímal vazbu mezi sociálními riziky vyvolanými hospodářskými problémy a potřebu jejich řešení tak, aby byla zajištěna udržitelnost společenského systému.

Ekonomická podstata perestrojky od začátku sledovala dva vzájemně nesourodé cíle. Obnovení ekonomické síly na základě posílení těžkého průmyslu, kam také směřovala většina investic, a zároveň zvýšení životní úrovně obyvatel, zejména poskytnutím dostatku spotřebního zboží, jehož drobní výrobci ale patřili mezi skupiny nejvíce zatížené státními odvody.⁷⁸ Kromě výše zmíněného zajištění primárních potřeb může být dostupnost základního spotřebního zboží vnímána jako jeden z důležitých faktorů pro zajištění spokojenosti obyvatelstva s hospodářským stavem země. Jakovlev s většinovými investicemi

⁷⁵ Яковлев, А. Н.; Аганбегян, А. Г.; Клопов, Э. В. и коллегия. Перестройка и современный мир. Москва, 1989, s. 52.

⁷⁶ Tamtéž.

⁷⁷ Выкочал, J.; Литера, В.; Тежман, М.: Выход: Возник, развитие и распад советского блока 1944-1989. Прага 2000, s. 664.

⁷⁸ Leichtová, M. Současné Rusko. Plzeň, 2009, s. 21.

do těžkého průmyslu nesouhlasil, zdůrazňoval důležitost ochrany přírody a podněcoval diskuze v otázkách vztahu těžkého průmyslu versus ekologie.

Ekonomická reforma byla z dnešního pohledu neúspěšnou částí Gorbačovových reforem, neboť vyústila v ekonomickou krizi v 90. letech. Není samozřejmě možné konstatovat, že perestrojka byla příčinou těchto krizí, ty měly své kořeny v hlubší historii, ale výrazně k ní přispěla. Gorbačov se pokoušel o přesun od státní na tržní ekonomiku, avšak bez privatizace. Jednou z příčin finanční krize byly chyby při definování ekonomické politiky, a to především zaměření celé XII. (a poslední) pětiletky v letech 1986–1990.⁷⁹ Klíčem pro urychlení (*ускорение*) ekonomického růstu měla být spíše modernizace průmyslu, především za pomoci inovace technického vybavení. To však vyžadovalo enormní státní investice a průmyslová výroba začínala od roku 1988 nečekaně klesat. V roce 1990 byly již všechny ukazatele plánu v záporných číslech a propad se zrychloval. K propadu výroby přispěla také nefunkčnost systému výkupu a distribuce, která se projevila jako důsledek prudkého vzrůstu nacionalismu a regionalismu. Zemědělské podniky nebyly ochotny prodávat své produkty státu a stejně tak se jednotlivé republiky a regiony bránily odlivu potravin a zboží do centra.⁸⁰ K neúspěchu reforem také přispělo to, že v době jejich zavádění již sovětská ekonomika nerostla a reformy nebylo z čeho financovat. Zejména neruské republiky, které se cítily hospodářsky utlačované ruskou většinou, se pokoušely využívat situace ve svůj prospěch. První ohniska nepokojů se objevila v roce 1989 v Náhorním Karabachu, kdy se dvě svazové republiky dostaly do sporu o toto území, obydlené převážně Armény, a nedlouho poté následovalo Pobaltí.

Perestrojka, později také označovaná termínem *katastrojka* (katastrofická ekonomická reforma), tedy skončila neúspěchem na půli cesty. Díky nové Gorbačovově bankovní reformě začali ředitelé a podnikoví manažeři zpronevěřovat státní příjmy a odvádět výnosy pro osobní použití. Jakovlev se netajil tím, že v ekonomickém procesu perestrojky se podle jeho názoru udělala řada chyb. Příklad lze nalézt ve finanční sféře – autoři reforem předpokládali, že pokud vydají zákon o podnicích, stimulují tím práci, výstavbu socialismu. Později Jakovlev připustil, že výsledkem bylo, že všichni finanční zisk zamýšleli pracovníci získat pro sebe jako bonus k platu.⁸¹ Dále připouští, že dostatečně nepromysleli různé ekonomické regulátory a stabilizátory, které by chránily zemi od bankrotu.⁸² Je však zřejmé, že v SSSR chyběla celá

⁷⁹ Vykoukal, J.; Litera, B.; Tejchman, M.: Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989. Praha 2000, s. 664.

⁸⁰ Tamtéž, s. 665.

⁸¹ Яковлев, А. Н. Муки прочтения бытия. Москва, 1991, s. 40.

⁸² Tamtéž, s. 157.

řada specialistů. Sám Jakovlev často tvrdil, že přesto, že věděli, *co* chtějí udělat, nevěděli *jak*.⁸³

Přímý Jakovlevův vliv (na ekonomickou přestavbu) se projevil skrze glasnost'. Její principy umožnily podnikovým radám volněji formulovat své problémy a požadavky na zefektivnění výroby.⁸⁴ Pokud Jakovlev vznášel určité požadavky nebo připomínky k ekonomickým reformám, soustředil se opět na práva člověka. Požadoval především pravidelný plat, odpovídající vykonané práci, a možnost podílet se na chodu podniku nejenom v rámci kolektivu, ale i jako samostatný subjekt.⁸⁵ Možnost podílet se na chodu podniku tak vedla ke zmíněné větší volnosti podnikových rad.

Proč nebyla ekonomická reforma úspěšná? Ke zhroucení ekonomiky přispěla řada okolností uvedených výše, a stát tak měl ve výsledku vyšší výdaje než příjmy. Posledním zoufalým pokusem o zvrácení ekonomického kolapsu bylo výrazné navýšení mezd (za účelem uklidnit veřejné mínění, které bylo nespokojené s dosavadním přínosem reformy). Výdaje pro stát tedy vzrostly, aniž by hospodářství lépe vydělávalo. Centrální banka zareagovala tisknutím dalších peněz. Obyvatelstvo disponovalo dostatkem peněz, za které však nebylo co koupit – tento jev nazýváme termínem *rublový převis*. Centrální banka tak v roce 1990 ztratila přehled o skutečném počtu bankovek v oběhu.⁸⁶

3.2. Glasnost'

Glasnost' neboli otevřenost (v politickém smyslu) byla součástí reformních snah o přestavbu sovětského systému. Reforma označuje maximální politickou otevřenost a teoreticky neomezenou veřejnou informovanost. Dále umožňovala veřejně se vyjadřovat a kritizovat činnost státních orgánů, což v konečném výsledku nepochybně přispělo k pádu sovětského režimu.

Nutnost pro reformu takového typu, jakou byla glasnost', vznikla především díky potřebě informovat širokou masu lidí. Dlouhodobé a obrovské informační vakuum ve vztahu k veřejnosti umožňovalo dlouho vedoucím představitelům státu zdržet se reformních kroků.

⁸³ Яковлев, А. Н. Муки прочтения бытия. Москва, 1991, с. 161.

⁸⁴ Leichtová, M. Současné Rusko. Plzeň, 2009, s. 21.

⁸⁵ Яковлев, А. Н. Омут памяти. Москва, 2003, с. 18.

⁸⁶ Leichtová, M. Současné Rusko. Plzeň, 2009, s. 64.

Když se v 80. letech začaly objevovat reformní tendence, nebylo prakticky možné uvědomit si skutečný rozsah problému, kterému sovětská ekonomika a společnost měly čelit. Po desetiletích ideologické propagandy a falšování dokumentů neexistovaly státní spisy, ukazující reálný stav nejenom státní ekonomiky. Potřeba aktuálních informací byla klíčová. Toho si byl pravděpodobně Jakovlev vědom, neboť kladl veliký důraz na informační služby a jejich povinnost předávat nezkrácené informace: „Pouze na základě pravdivé informace je možné dělat politiku a vyvarovat se chyb. Noviny, rádio a televize jsou nejenom povinné hlásat věrné informace, ale i sledovat tendence ve společnosti, které vyplývají z té nebo jiné informace, a klást principiální otázky založené na bázi této informace,“ prolašoval Jakovlev.⁸⁷ V otevřenosti a upřímnosti vůči veřejnosti viděl hlavní podmínky pro život, a proto bylo nutné, aby veřejnost disponovala plnou a objektivní informací (která bude dostupná každému). Vyšší informovanost ovšem nebyla jediným elementem – součástí glasnosti byly podle Jakovleva možnosti vyjádřit vlastní názor, ubránit si svoje mínění před ostatními a demokraticky najít rozumné řešení.⁸⁸ Tyto názory byly samozřejmě vyslovitelné až díky proměně doby a reformním tendencím.

Sám Jakovlev, označovaný jako duchovní otec glasnosti, představuje svůj reformní koncept takto: „Glasnost' je možnost veřejné aktivity nejrůznějších organizací, společenských kroužků, orgánů moci a možnosti zapojit se do veřejné činnosti pro všechny občany. Glasnost' je mechanismus, který zosobňuje realizaci politických svobod, formování a veřejného publikování osobního názoru. Dále je synonymem svobody v kultuře: svoboda tvorby v oblasti vědy, literatury, umění. Glasnost' představuje svobodný přístup k informacím a co je nejdůležitější: umožňuje otevřeně diskutovat o činnosti státu, popř. kritizovat jeho kroky.“⁸⁹

Dále ji ještě vymezuje konkrétními kroky: „Pokud má glasnost' správně fungovat ve prospěch společnosti, musí se stát zákonem tyto tři principy. Zaprvé, funkční trh práce s možností změny pracovní pozice podle osobního výběru. Zadruhé, volný přístup k informacím, protože dogmatické informace posouvají socialismus směrem k principům stalinismu. A zatřetí je nezbytné, aby společnosti spravedlivě vládly zákony, pevně ukotvené v Ústavě.“⁹⁰ Vidíme tedy, že pro žádoucí účinek glasnosti bylo nutné, aby pracovaly také ostatní reformy perestrojky: možnost změny pracovní pozice podle osobního výběru je podle Jakovleva

⁸⁷Яковлев, А. Н., Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое. Москва, 2008, с. 23.

⁸⁸ Яковлев, А. Н. Муки прочтения бытия. Москва, 1991, с. 56.

⁸⁹ Яковлев, А. Н.; Аганбегян, А. Г.; Клопов, Э. В. и коллегия. Перестройка и современный мир. Москва, 1989, с. 39.

⁹⁰ Тамtéž, с. 18.

podmíněna funkčnímu trhu práce. Úspěch glasnosti tedy do jisté míry podmiňoval realizaci ekonomických reforem.

Proces glasnosti a s ní postupné odhalování citlivých informací o sovětské historii s sebou ale nutně přinesly tlak na demokratizaci celkového systému, tedy postupného přechodu k demokracii a hlubším reformám. Demokratizace měla být podle Jakovleva přechodným stupněm k nastolení socialistické demokracie v následujících letech. Jeho koncepci postupné demokratizace představím na vybraných praktických příkladech: ve sféře politiky měla demokratizace změnit samotný mechanismus užívání moci. Mělo se ustoupit od řízení společnosti „svrchu“, a přejít k vytvoření volené skupiny lidí, která bude zastupovat zájmy samotné vrstvy pracujících. Možnost voleného zástupce také pomůže k vytvoření důvěry pracujících k politickým představitelům a zástupcům moci. Ve sféře kultury je nutné umožnit rozvoj svobody tvorby, volný přístup k informacím, svobodu diskuzí a kritických mínění. Demokratizace je obrovským společenským procesem, který měl realizovat strategický cíl perestrojky: podnítit tvůrčí energii a tvůrčí iniciativu pracujících. „Demokratizace je jádrem perestrojky a řadový pracující je klíčovou figurou těchto procesů“, předpokládá Jakovlev.⁹¹ Rozvoj samostatnosti a nezávislosti pracujících měl zároveň zapříčinit realizaci socialistické demokracie jako moci lidu.⁹² Jakovlev však k celému procesu dodává, že rytmus a rychlost demokratizace bude v mnohém záviset na změně politické kultury mas a hlavních představitelů.⁹³

Jakovlev tyto tendence rozvoje svobody pracujících označuje jako antitezi hierarchické (centrálně plánované) formě řízení. Jako cíl posílení svobody pracujících vnímá právě ustanovení procesu vzájemné interakce mezi pracující třídou a stranickým vedením, které by byly hybnou silou rozvoje demokracie. Jakovlev zdůrazňuje, že demokracie nemá být zdrojem rozkladu stranického aparátu, ale hlavní změnou vztahů mezi nimi.⁹⁴

Je nutné dodat, že z pohledu Jakovleva byly sklony k informační otevřenosti velmi důležitým a vážným bodem celé perestrojky. Gorbačov však nebyl liberálem v západním slova smyslu a glasnost' pro něj byla spíše prostředkem a hybnou silou v ekonomickém procesu.⁹⁵ Byl přesvědčen, že klíčem k urychlení ekonomického rozvoje je otevřenější a informovanější

⁹¹ Яковлев, А. Н.; Аганбегян, А. Г.; Клопов, Э. В. и коллегия. Перестройка и современный мир. Москва, 1989, s. 22.

⁹² Tamtéž, s. 36.

⁹³ Tamtéž, s. 47.

⁹⁴ Tamtéž, s. 37.

⁹⁵ Švankmajer, M. a kol. Dějiny Ruska. Praha, 1999, s. 774.

obyvatelstvo.⁹⁶ V dlouhodobém horizontu lze s tímto přesvědčením samozřejmě souhlasit, v krátkodobém horizontu v době potřebných ekonomických reforem se ale tento faktor mohl jen obtížně výrazněji projevit.

Sílící glasnost' současně uvolnila prostor a umožnila vznik velkého množství neoficiálních a neformálních spolků, hnutí a klubů všech zaměření a orientací. Činnost takových spolků nepochybně posouvala a prohlubovala proces demokratizace, neboť i přes svou neformálnost přispívaly k šíření informací. V únoru 1989 se počet nejrůznějších takových sdružení odhadoval na 350.⁹⁷ Spolu s nimi tak začala sovětská média prolamovat dřívější tabuizovaná témata, čímž přispívala k celkové destabilizaci systému.

Novináři často pokládali Jakovlevovi otázku, zda nebyla glasnost' spíše přítěží v rámci nových reforem, protože otevřela „Pandořinu skříňku“ k utajeným informacím. Jakovlev odpovídal, že vidí v glasnosti možnost pro „očistění se“ od lží stalinské propagandy a marxistické ideologie. Trval na tom, že je na čase, aby lidé poznali pravdu o své historii.⁹⁸ Tuto pozici samozřejmě do jisté míry umožňoval vývoj režimu a reformní tendence.

Moment „prozření“ společnosti byl podle Jakovleva nejtěžším momentem po spuštění glasnosti. „Díky stalinské ideologii byla společnost držena v dojmů, že se přibližujeme ke světlé budoucnosti, na vině byla také naivita a politická nezkušenost mas. Moment uvědomění si hloubky všech problémů byl skutečně zdrcující,“ uvádí Jakovlev.⁹⁹ Jakovlev se vyjadřoval též k tomu, zda šlo o zdrcující moment pro veřejnost, nebo také pro něj, jako jednoho z významných představitelů režimu, který měl mít k podstatnému množství klíčových informací přístup. Jistou odpověď nabízí možná sám Jakovlev, který ve vztahu k režimu sám přiznal: „Bylo mi jasné, že demokracie a glasnost' obnaží zločinnost režimu, ale opravdu jsem nečekal, že při tom vyplyne napovrch taková velká kriminalita, krádeže, terorismus, úplatkářství a že dá podnět dalším zločinům.“¹⁰⁰ Aby Jakovlev dosáhl skutečné otevřenosti, sám vyhledával otevřené diskuze, kde odpovídal na zadávané otázky jakéhokoliv rázu. Besedoval nejenom se stranickými zástupci, zahraničními osobnostmi, ale především se studenty a zaměstnanci nejrůznějších závodů a podniků. „Maloval jsem si, že stačí dát lidu

⁹⁶ Vykoukal, J.; Litera, B.; Tejchman, M.: *Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*. Praha, 2000, s. 648.

⁹⁷ Počet organizací se může značně lišit. Vykoukal do počtu zahrnuje „neoficiální a neformální hnutí, kluby a spolky“, jako příklad uvádí nacionalistickou *Pamjat'*, *Politický klub N. Bucharina* nebo *Konfederaci anarchosyndikalistů*. Vykoukal, J.; Litera, B.; Tejchman, M.: *Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*. Praha, 2000, s. 660.

⁹⁸ Яковлев, А. Н. Предисловие. Обвал. Послесловие. Москва, 1992, ст. 264.

⁹⁹ Яковлев, А. Н. Муки прочтения бытия. Москва, 1991, с. 17.

¹⁰⁰ Яковлев, А. Н. Омут памяти. Москва, 2003, с. 14.

svobodu a ten začne žít takový život, jaký chce. Byl jsem příliš romantický, všechno šlo jinak,“ dodává k procesům glasnosti.¹⁰¹

Jak bylo zmíněno, glasnost přispěla k velkému informačnímu kvasu a částečné svobodě slova. „Částečné“ proto, že stále existovaly určité, nikoliv zanedbatelné, limity veřejného projevu. Jako výmluvný důkaz je často zmiňován případ Černobylské jaderné havárie z 26. dubna 1986. Výbuch jednoho z reaktorů byl doposud nejzávažnější jadernou katastrofou v historii jaderné energetiky, kdy došlo k vážné kontaminaci okolí radioaktivními látkami.¹⁰² Sovětské úřady se však pokoušely tragédii zamlčet, a Gorbačov až po několika dnech vydal oficiální prohlášení o stavu Černobylské elektrárny. Je pravda, že Černobylská havárie se stala ještě v počátcích glasnosti, avšak jisté zpátečnické tendence se objevovaly i později. V říjnu roku 1987 probíhalo stranické plénum, kde vystoupil Boris Jelcin. Namísto referátu k 70leté oslavě od Velké říjnové socialistické revoluce (které bylo toto plénum zasvěceno), vystoupil s řečí, kritizující vedení státu. Obviňoval je z pomalého procesu přestavby, poukazoval na chyby perestrojky a její neúčinnost. Sám Jakovlev se postavil proti Jelcinovi a obvinil jej z konzervatismu. Později ve svých pamětech píše, že byl situací šokován a obvinění z konzervatismu byla rychle vymyšlená fráze. Přiznává, že se bál, aby Jelcinova slova neublížila perestrojce a nezkomplikovala celý proces.¹⁰³ V principu měl Jelcin pravdu, strategii však zvolil poněkud nešťastnou. Můžeme zde však vidět další příklad stále existujících limitů glasnosti. Jakovlev, jako propagátor myšlenkové otevřenost a nelimitovaných dialogů byl jistou částí sám stále „mužem minulého režimu“, u nichž se občas ukazovaly návyky z minulosti.

Kromě zmíněných limitů, které „informační otevřenost“ měla, se ukázala být problémová ještě další skutečnost. Prováděné reformní kroky přestavby se projevíly jako obtížně aplikovatelné, jelikož byly zároveň vystavovány mediální kritice za jejich nedostatky. Konkrétně média rozebírala chyby jednotlivých změn ještě předtím, než byly inovace zavedeny, což přirozeně znevýhodňovalo výchozí pozici reformem. Stále těžší bylo proto přesvědčit společnost o podpoře systému, který (jak média hlásala) nebyl účelný.

Reforma glasnosti je dnes nepochybně považována za nejvýznamnější projev celého reformního kursu a Jakovlev byl strůjcem tohoto projevu.¹⁰⁴ Přispěla demokratizačním tendencím, pomohla k historickému prozření (díky odtajnění řady procesů, spojených

¹⁰¹ Яковлев, А. Н. Омут памяти. Москва, 2003, с. 14.

¹⁰² Švankmajer, M. a kol. Dějiny Ruska. Praha, 1999, s. 776.

¹⁰³ Яковлев, А. Н. Омут памяти. Москва, 2003, с. 270.

¹⁰⁴ Švankmajer, M. a kol. Dějiny Ruska. Praha, 1999, s. 777.

s pácháním násilí sovětského režimu na jednotlivcích i společnosti) a nepochybně vedla k vyšší vzdělanosti společnosti (vydávaly se dříve zakázané vědecké knihy, vycházely publikace dříve zakázaných autorů atd.). Pro samotný sovětský režim byla však glasnost spíše „hrobníkem“ a svými projevy přispívala k delegitimizaci oficiální ideologie a tím k podkopávání věrohodnosti systému.

3.3. Člověk v podmínkách perestrojky

Ve druhé fázi perestrojky byl zájem upřený na člověka stejně silný jako na materiální cíl procesu – zvýšení efektivity výroby. Bylo to především díky přesvědčení, že urychlení ekonomického rozvoje vyžaduje svobodnější a informovanější obyvatelstvo, přičemž tuto pozici sdíleli, byť z odlišných důvodů, Jakovlev i Gorbačov. Bylo již zmíněno, že Jakovlev ve svých úvahách staví člověka a jeho blaho na první místo hodnotového systému. Proto bude užitečné uvést v následujících odstavcích ještě několik příkladů Jakovlevova vztahu ke člověku, potažmo společnosti.

Bylo nepochybně těžké budovat demokracii v zemi, jež byla předchozí desetiletí fakticky totalitním státem, zatíženým zároveň skutečnou historickou absencí demokratických tradic. Jakovlev tvrdí, že většina společnosti nepocítovala demokracii jako něco potřebného. Masové uvědomění zůstávalo psychologicky ovlivněno totalitou a lidé se báli vyslovit svůj názor před nadřízenými a vedoucími.¹⁰⁵ Jakovlev proto oceňoval kritiku od společnosti velice pozitivně. Vnímal, že samotná existence kritiky značí občanskou aktivitu, a tím dobytí jistých úspěchů.

Přestože se jisté náznaky společenské aktivity začaly projevovat, většina společnosti zůstávala lhostejná a pasivní. Podle Jakovleva přímý nepřítel perestrojky (ve smyslu záměrného maření reform) neexistoval. Existovaly však takové skupiny, které proces přestavby zpomalovaly. Jakovlev je definuje takto: „Byli to takoví lidé, kteří přivykli k minulému, spokojenému způsobu života. Za prvé byl důvodem k nečinnosti jejich vztah k práci jako k nutnosti, povinnosti a ke státu jako k něčemu, co je pouze nutné nakrmit, uspokojit.“¹⁰⁶ Podle něj takoví lidé nepřemýšleli o svém osobním vkladu, možnosti přispět vlastním nápadem, aktivitou. Druhým historickým problémem byl podle Jakovleva fakt, že v Sovětském svazu

¹⁰⁵ Яковлев, А. Н. Муки прочтения бытия. Москва, 1991, s. 319.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 11.

neexistovala tradice výplaty za práci jako motivačního faktoru. Pro mnohé tak bylo urážející, ponižující ptát se na výplatu.¹⁰⁷

V roce 1987 se zmenšil počet vedoucích a pracujících (na 21 %), kteří by rádi viděli závislost své práce na projevu výsledné odměny. To vnímal Jakovlev jako velice zneklidňující a vážný signál. Odpovídá to výše zmíněné absenci tradice platu jako motivačního faktoru. Další znepokojivý fakt sociologické analýzy byl podle Jakovleva ten, že se objevila tendence ke snížení počtu osob, kteří se chtějí aktivně podílet na realizaci perestrojky.¹⁰⁸

Podle sociologického průzkumu, vedeného při ÚV KSSS v roce 1988, odpovědělo téměř 40 % respondentů, že v jejich kolektivu se od spuštění reformy neuskutečnily žádné reálné změny.¹⁰⁹ Jakovlev tak dochází k závěru, že jedinci celkově podporují cíle perestrojky, ale zároveň přiznávají, že jsou její výsledky minimální. Nejméně změn nastalo v rozvoji samostatnosti a rozšíření nezávislosti pracovních kolektivů. Realita byla podle výsledků taková, že lidé nemohou, a často také nechťejí brát do svých rukou otěže vedení.¹¹⁰

Jakovlev považoval za nutné sblížit praxi socialismu s jeho ideály. Co to v jeho představách znamenalo? Bylo již zmíněno téma osobnosti informovaného člověka. Proto se Jakovlev domníval, že je nezbytné, aby se jedinec mohl rozvíjet jako samostatná, tvůrčí osobnost a zároveň, aby měl možnost se sdružovat s dalšími, podobně smýšlejícími jedinci (např. v rámci skupin, kroužků). Dalším logickým krokem bylo posílení majetkové základny jednotlivců a přiblížit jim vlastnictví. To podle Jakovleva znamenalo, že je nutné učinit každého člověka faktickým majitelem statků a zvýšit tím reálný podíl na moci.¹¹¹ Je pravděpodobné, že Jakovlev sám si musel být vědom toho, že tyto ideály jsou v praxi jen obtížně naplnitelné.

Představoval si nicméně, že těmito kroky se měla snižovat společenská nespokojenost – občané uvidí, že sami odpovídají za tempo rozvoje, získají práva, ale také odpovědnost dělat to, co je možné, a získají přehled o tom, co možné není. Nebude to nikdo „shora“, ale občané sami, masy, budou odpovědní za to, co se stalo a co nebylo možné uskutečnit. Tímto způsobem se bude „stavět“ nová společnost, která bude ve vzájemném vztahu. Každý bude svázán s jiným subjektem, bude vědět, že je nutné kooperovat.¹¹² V tomto případě

¹⁰⁷ Яковлев, А. Н., Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое. Москва, 2008, с. 106.

¹⁰⁸ Тамтѣж, с. 185.

¹⁰⁹ Sociologický výzkum, uvedený v Jakovlevově sborníku. Яковлев, А. Н. Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое. Москва, 2008, с. 185.

¹¹⁰ Яковлев, А. Н. Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое. Москва, 2008, с. 185.

¹¹¹ Тамтѣж, с. 31.

¹¹² Тамтѣж, с. 29.

Jakovlevovy názory opět odrážejí spíše ideální vizi fungujícího socialismu než představy, které by ekonomická realita umožňovala naplňovat v praxi.

Proces demokratizace (s pomocí glasnosti) měl být prostředkem k dosažení tzv. *socialistické demokracie*.¹¹³ Jinými slovy násilná revoluce má být nahrazena demokratickým procesem (tj. demokratizací) za účelem dosažení socialismu. Jakovlev několikrát upozorňoval na přehnané očekávání a nereálné naděje jako na jeden z problémů perestrojky. Lidé očekávali pozitivní změny „ze dne na den“, stále zatíženi ideologií a z ní vyplývající představou, že sovětský lid se mílovými kroky ubírá k vytyčeným cílům. Toto bylo reálné nebezpečí, které hrozilo perestrojce od lidu, který nebyl dostatečně informovaný, a politicky gramotný, což bylo celkem logické vzhledem k historickému vývoji. Možnost zapojení vybraných lidových zástupců, zaměstnanců podílet se na moci se zdála jako vhodná příležitost pro to, aby část z nich získala zkušenosti s politickou realitou, a tedy i možné větší otevřenosti k probíhajícím reformám. Tato myšlenka nicméně zůstala na poli teorie – reálný podíl zaměstnanců na moci byl v Gorbačovově době minimální. Na druhou stranu Gorbačov prosadil demokratické volby, přestože to byl spíše strategický tah (využíval podpory veřejnosti jako nátlak na konzervativce).

Jakovlevova osobnost byla upřímně humánní a jeho zájem o zvýšení životní úrovně ruského obyvatelstva prostupuje celým jeho životem. To muselo být do jisté míry frustrující, jelikož můžeme vidět, že demokratizační tendence se ve valné většině nesetkávaly s kladným ohlasem a nenacházely podporu ve společnosti.

3.4. Jakovlevovy úvahy o výsledku perestrojky

Jakovlev se s Gorbačovem zhruba od roku 1989 ideově rozchází. Jeho reálný podíl na změnách je tedy v posledních letech perestrojky minimální. Přesto lze konstatovat, že jeho úvahy o konečné fázi a zániku perestrojky nejsou nikdy hanlivé nebo urážející. Ani v tomto období, ani později v 90. letech (po jeho vyloučení z KSSS) nejmenuje konkrétní osoby, jako strůjce těch či jiných nezdarů. Vždy hodnotí situaci s odstupem a s ohledem na přirozenost lidského chybování.

¹¹³ Vykoukal, J.; Litera, B.; Tejchman, M.: Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989. Praha, 2000, s. 647.

Nejednou je v Jakovlevových poznámkách zmiňováno, že reformy byly tvořeny „za pochodu“, stejně jako způsob jejich uvedení do praxe. Postup je někdy stejně důležitý jako samotná idea, a proto možná ne vždy šlo všechno úspěšně. Jakovlevovy představy o společenských reformách byly zpočátku poněkud romantické. „Pod hesly jako svoboda, glasnost, demokracie jsem si myslel, že lidem nabídneme svobodu a vše bude vyřešeno. Ukázalo se, že jsem byl dosti naivní,“ přiznává.¹¹⁴ Tomu odpovídají i některé jeho představy rozebírané výše – byl pravděpodobně spíše idealistou, snažícím se navrhnout reformu socialismu než praktikem rozvažujícím nad praktickou realizací reformy a jejich dopadem.

Pokud jde o postupné kroky transformace, jako příklad nám poslouží problematická posloupnost politické a ekonomické reformy. Podle Jakovleva se jako první měly realizovat reformy vedoucí k vytvoření tří nezávislých složek státní moci – zákonodárné, výkonné a soudní, k čemuž nedošlo. Na začátku se místo toho tvůrci reformy soustředili na zlepšení fungování ekonomiky a její přestavbu.¹¹⁵ Také tato pozice odráží spíše idealistickou představu než realizovatelnou koncepci především proto, že ve většině transformujících se zemí probíhaly tyto procesy spíše paralelně, a především ekonomická transformace pak v mnoha případech probíhala dříve či paralelně s procesem výstavby funkčních a oddělených složek státní moci.

„Socialismus je dílem mas, a proto jsme nemohli předpovídat všechny chyby perestrojky,“ konstatuje Jakovlev.¹¹⁶ Dále pokračuje: „Uvědomovali jsme si důležitost demokracie, ale nevěděli jsme jakým způsobem a v jaké formě. Také jsme věděli, že řídit reformy musí sami lidé.“¹¹⁷

Jakovlev označoval za hlavní příčinu nezdaru reformy zdráhavost realizace kroků, které byly zformulovány v revoluční euforii, do praxe. Jako příklad uvádí právě výše zmiňovaný Zákon o státních podnicích, který ve velmi omezené míře povoloval určité formy soukromého podnikání. Podnik však musel nejenom pokrýt veškeré vlastní náklady prodejem svého zboží za státem regulované ceny, ale zároveň musel odvádět poplatky do státních fondů. Jakovlev proto soudí, že ve skutečnosti tímto pouze pokračovala honba za splněním státních požadavků a nezlepšování kvality výrobků, protože podniky byly nuceny odvádět nejrůznější poplatky do státních fondů a zároveň pokrýt vlastní náklady. Dále stát garantoval, že podniky budou mít širší pravomoc v rozdělení prostředků. Ve skutečnosti se tato svoboda podniků, podle

¹¹⁴ Яковлев, А. Н. Муки прочтения бытия. Москва, 1991, с. 34.

¹¹⁵ Тамтѣж, с. 18.

¹¹⁶ Тамтѣж, с. 69.

¹¹⁷ Яковлев, А. Н., Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое. Москва, 2008, с. 359.

Jakovleva, v mnohých případech porušovala. Finanční politika státu by měla především stimulovat pracující, ale ve skutečnosti pokračovalo zvýhodňování určitých skupin, což vedlo k tomu, že v rámci těchto skupin sílily krádeže ze „společného majetku“, míní Jakovlev.¹¹⁸ „Je jasné, že vítězství perestrojce zaručí pouze objektivní rozdělování peněz a spravedlivá finanční podpora,“ předpokládal Jakovlev.¹¹⁹ To je ovšem předpoklad, který je obtížné naplnit v rozvinutých demokratických zemích a vychází spíše z idealistických představ o fungování společnosti, než ze skutečné reality.

Přes velké naděje, které perestrojka vzbuzovala, byla stále pouze reformou v rámci systému, nikoliv reformou systému: snaha zliberalizovat systém, aniž by se narušila jeho socialistická podstata, tj. centralizované plánování a vedoucí úloha strany.¹²⁰ Tento postoj jednoznačně zastával nejenom Gorbačov,¹²¹ ale také Jakovlev se v několika rozhovorech zmínil,¹²² že reformy mají aplikovat prvky demokracie do stávajícího sovětského systému. Socialistické zřízení ani vedoucí role komunistické strany nebyly ekonomickými ani politickými reformami zpochybněny. Nemělo se tedy jednat o záměnu sovětského systému za jiný. Jakovlev však svoje stanovisko obhajoval tím, že země ještě nemá předpoklady pro fungování politického a ideologického pluralismu. Lze z toho pak usuzovat, že ve chvíli naplnění těchto kroků mohl předpokládat vstup do další fáze demokratizace.

Nezamýšlené projevy perestrojky jsou však druhou stranou reformy. Přestože požadované cíle v oblasti ekonomické přestavby nesplnila, reforma glasnosti přispěla k demokratizačním tendencím a snazšímu přístupu obyvatel k informacím. To však nakonec byla jedna z příčin, která otevřela cestu k dezintegračním tendencím a rozpadu Sovětského svazu. Perestrojka zaniká společně se Sovětským svazem a nový ruský prezident Boris Jelcin začne podněcovat cíl tržního hospodářství a privatizace. Jakovlevův humanistický vliv v ideologické rovině perestrojky je, jak bylo demonstrováno, nesporně obrovský. Přes nepochybně dobré záměry se však jeho idealistické představy často setkávaly s praktickými problémy. Reálný účinek reformy se proto neodrážel ve společnosti v takové míře, v jaký doufal.

¹¹⁸ Яковлев, А. Н., Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое. Москва, 2008, s. 186.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 186.

¹²⁰ Malia, M. Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917-1991. Praha, 2004, s. 319.

¹²¹ Vykoukal, J.; Litera, B.; Tejchman, M.: Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989. Praha, 2000, s. 647.

¹²² Яковлев, А. Н., Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое. Москва, 2008, s. 32.

3.5. Komunistická strana Sovětského svazu v období perestrojky

Jakovlevův život byl (jako nepochybně spousta dalších straníků) těsně spjat s Komunistickou stranou, která ovlivnila jeho osobnost již od dospívání. Bylo zmíněno, že Jakovlev vstoupil do strany v roce 1943, tedy ve svých 20 letech. Až do roku 1956 byl řadovým, nijak výrazným členem, který bezmezně obdivoval myšlenku socialismu a slepě adoroval Stalina.¹²³ XX. sjezd a Chruščovův referát „O kultu osobnosti“ mu vzal veškeré iluze o komunistické straně¹²⁴ jako o ochránkyni sovětského systému, a nejen to – později začal pochybovat i o systému samotném.¹²⁵

V této podkapitole se bude práce věnovat KSSS v období perestrojky, kde se na přelomu 80. a 90. let 20. století projevovala značná nejednotnost stranického vedení. Vše bude samozřejmě nahlíženo skrze Jakovlevovy komentáře, jeho vnímání role strany a jeho faktickou roli v KSSS.

Perestrojka měla na vývoj Komunistické strany obrovský vliv, jelikož reformní snahy o restrukturalizaci strany způsobily (alespoň částečně) její pozdější rozpad. Jako v jistém bodu zlomové označuje Jakovlev plénum ÚV KSSS v lednu 1987, kde se projednával názor na demokratizaci samotné strany, konkrétně otázka alternativních voleb a vznik parlamentu.¹²⁶ Členové politbyra, sekretáři ÚV i místní zástupci se tak přirozeně začali cítit v ohrožení, jejich podíl na moci v příštích letech se ocitl v nejistotě. Jakovlev prosazoval svobodné otevřené volby, ale většina (spolu s Gorbačovem) chtěla zavést systém kvót, který by určitě počet zástupců v parlamentu pro jednotlivé organizace. Jakovlev uvádí, že Gorbačov se bál nejenom o vlastní post, ale také o postavení ostatních členů politbyra.¹²⁷ Cítil se totiž členům politbyra zavázaný, jelikož všichni hlasovali pro zavedení perestrojky a veřejně ji podporovali. Nakonec byl přijat kvótový systém. Jakovlev byl poněkud skeptičtější a tvrdil, že většina straníků byla proti perestrojce, ačkoliv za ni (neochotně) hlasovali. V principu proti ní byli od začátku, ale dokud se (do lednového pléna 1987) změny netýkaly jejich zájmů – podporovali ji.¹²⁸ Potom se však ukázal tzv. *Zákon boje o křeslo*, jak jej nazývá Jakovlev.¹²⁹

¹²³ Яковлев, А. Н. Муки прочтения бытия. Москва, 1991, s. 29.

¹²⁴ Jakovlev, A. N., Rusko plné křížů. Od vrádu do pádu bolševismu. Brno, 2008, s. 17.

¹²⁵ Яковлев, А. Н., Муки прочтения бытия. Москва, 1991, s. 29.

¹²⁶ Яковлев, А. Н. Омут памяти. Москва, 2003, s. 269.

¹²⁷ Тамtéž, s. 277.

¹²⁸ Яковлев, А. Н. Муки прочтения бытия. Москва, 1991, s. 347.

¹²⁹ Беседу вел М. Шабалин, *Невское время*, 28 января 1993. Dostupné z <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009453> [cit. 28.7.2017].

Význam je prostý – udržet si všemi možnými způsoby své místo. V prostředí konfliktu o budoucí pozice a povahu reform vedla stále sílící názorová různost k tomu, že se strana rozdělila na příznivce perestrojky a reformních tendencí, označovaných jako *reformátoři*. Naproti tomu stranické křídlo, které odmítalo předložené změny, bylo nazýváno *konzervativci*.¹³⁰

Od tohoto období začal za strany konzervativců¹³¹ boj proti iniciátorům perestrojky.¹³² Jakovlev tvrdí, že na stranických zasedáních se stávaly terčem kritiky výlučně jednotlivé osobnosti, nejprve právě Jakovlev, poté Ševardnadze, a konečným článkem byl samotný Gorbačov.¹³³ V tomto období se ve straně přešlo od tichého nesouhlasu k otevřené a veřejné kritice.¹³⁴ Krize strany se proto nadále prohlubovala a od tohoto okamžiku spěla ke svému pomalému rozkladu. Jakovlev ve svých pamětech promlouvá o svém šoku, když zjistil, že na odstranění Jakovleva z Gorbačovova okolí měla zájem také KGB. V roce 1992 našla novinářka Tatjana Ivanovna v archivu KGB složku, ze které jasně vyplývalo, že Jakovlev měl být odstraněn z Gorbačova okolí. V dokumentech byly otištěné fotografie z demonstrací v roce 1991 v Moskvě, na nichž demonstranti nesli plakáty s hesly „*Jakovlev – agent světového sionismu*“ nebo „*Nesmíme minout*“ (na fotografii byl plakát s Jakovlevovou podobiznou, na kterou míří voják zbraní).¹³⁵ To však Jakovlev zjistil až po rozpadu Sovětského svazu, do té doby se ještě stále snažil stranu zreformovat a přivést ji na demokratickou cestu.¹³⁶ Konečný zásah existenci komunistické strany zasadila událost ze srpna 1991. Gorbačov se v této době soustředil na vypracování nové svazové smlouvy, která by republikám poskytovala větší míru autonomie.¹³⁷ Konzervativní křídlo již nechtělo odolávat nátlaku ze strany reformátorů¹³⁸ a proto (ve snaze zvrátit situaci a zachovat původní model SSSR) se neúspěšně pokusili o státní převrat. Srpnový puč tak ve výsledku urychlil rozpad KSSS a Sovětského svazu.¹³⁹

Jaká byla podle Jakovleva hlavní kritéria pro možnost přerodu strany v demokratickou platformu? Strana má být povinná pouze udávat směr a základní tendence rozvoje a

¹³⁰ Богатырева, Н. А. История Коммунистической партии Советского Союза. Москва, 2013, стр. 342.

¹³¹ Pojem *nomenklatura*, popř. nomenklатурní kádř je označení pro skupinu elitních funkcionářů, kteří zastávají důležité funkce v nejvyšších stranických orgánech.

¹³² Яковлев, А. Н. Муки прочтения бытия. Москва, 1991, с. 347.

¹³³ Яковлев, А. Н. Омут памяти. Москва, 2003, с.269.

¹³⁴ Тамtéž, с. 271.

¹³⁵ Тамtéž, с. 310.

¹³⁶ Яковлев, А. Н. Муки прочтения бытия. Москва, 1991, с. 343.

¹³⁷ Богатырева, Н. А. История Коммунистической партии Советского Союза. Москва, 2013, стр. 406.

¹³⁸ Тамtéž, стр. 407.

¹³⁹ Тамtéž, стр. 409.

kontrolovat průběh změn. Nová hlavní role strany má být tudíž pouze ve vytváření kontrolního mechanismu.¹⁴⁰ Naproti tomu pravomoci státních orgánů mají být posíleny – právě na úkor strany.

Dále se musí, podle Jakovleva, vytvořit vnitřní stranická demokracie, avšak přirozeným, ne nuceným tempem. Musí probíhat otevřený nábor do strany a zároveň je nutné periodicky vylučovat vysloužilé komunisty – to vše by mělo probíhat na veřejných zasedáních. Kromě toho musí straníci pravidelně prezentovat vlastní práce – jako jistý druh opakované atestace.¹⁴¹ Jakovlev dále nespécifikuje, o jaký druh práce se jedná, nejspíš měl na mysli prezentaci o vytyčených cílech (např. u místních orgánů) a jejich plnění. „Systém vyzdvihování a oceňování kádrů musí být v rukách nižších stranických organizací – nebude se již oceňovat „svrchu“, tvrdí Jakovlev.¹⁴² Díky vytvoření této osobní zkušenosti se tak měli lidé naučit oceňovat druhé, a především své vedoucí. Kromě rozvíjení zdravé kritiky to také mělo podněcovat názorové střety, diskuse a nutnost hledat kompromisní řešení.

Jakovlev trval na zavedení systému pro výběr kandidátů na vedoucí představitele, což by poskytovalo možnost libovolně odstraňovat nevhodné kádry a nahrazovat je novými.¹⁴³ Zamýšlel také zavést věkový limit na post vedoucího (popř. by po překročení věkového limitu byl vedoucí přesunut na pozici poradce).¹⁴⁴ Na počátku Gorbačovova období byl průměrný věk členů politbyra 68,5 let,¹⁴⁵ což bylo značně nevýhodné pro přijetí reform, jelikož tito gerontokratové byli převážně konzervativci.

Jakovlev zdůrazňuje, že členství ve straně již nesmí být prostředkem pro kariéru,¹⁴⁶ strana by měla mít nadále spíše formální charakter soustředěný na stranické funkce. Vidíme, že Jakovlevovy představy jsou znovu poměrně idealistické a v mnohém dosti obecné. V natolik hierarchizované organizaci se stálou převahou konzervativních sil jsou jen stěží představitelné tak hluboké změny, o jakých Jakovlev uvažoval. Prakticky se pak značnou komplikací, v uskutečnění jeho úmyslů či jejich částí, stalo pomalé oklešťování Jakovlevových pravomocí a jeho postupné odstavení od centra moci.

Na XXVIII. sjezdu strany v roce 1990 se Jakovlev zbavil veškerých ještě zbývajících iluzí. „Viděl jsem obrovskou propast mezi tím, co se děje v životě a těmi prázdnými žvásty

¹⁴⁰ Яковлев, А. Н., Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое. Москва, 2008, s. 31.

¹⁴¹ Тамtéž.

¹⁴² Тамtéž.

¹⁴³ Тамtéž, s. 32.

¹⁴⁴ Тамtéž.

¹⁴⁵ Богатырева, Н. А. История Коммунистической партии Советского Союза. Москва, 2013, стр. 341.

¹⁴⁶ Яковлев, А. Н., Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое. Москва, 2008, s. 32.

jednotlivých řečníků členů ÚV KSSS. Od té doby jsem o tom intenzivně přemýšlel a dospěl k tomu, že na dalším sjezdu odejdu ze svých pozic a žádné další pozice ve vedoucích orgánech strany nepřijmu,“ vzpomíná Jakovlev.¹⁴⁷ Ve skutečnosti měl být odstaven, takže jeho reálné zapojení by i tak klesalo.

V roce 1991 přistoupil A. N. Jakovlev ke konkrétním krokům – poslal Gorbačovovi dopis, ve kterém ho naposledy žádal, aby pracovali spolu, a aby se na dalších krocích poctivě dohodli, a zvrátili tak situaci, která se podle Jakovleva hnala nebezpečným směrem.¹⁴⁸ Psal, že ve straně se zformovala skupina, která vystupuje proti kurzu perestrojky, a vede tím zemi ke stranickému a státnímu převratu. Nikdo mu neodpověděl. Pro Jakovleva to byl signál k odchodu ze strany. Gorbačov jeho žádost přijal a odjel na služební cestu. „Za několik dní jsem z rádia uslyšel, že jsem byl vyloučen ze strany,“ dodává Jakovlev.¹⁴⁹

Jakovlev v 90. letech přiznává, že přerod KSSS v demokratickou platformu, a tudíž opuštění její diktátorské minulosti, neproběhlo.¹⁵⁰ Upřímně věřil, že strana dokáže překonat diktátorskou minulost a vytěsnit ze svých řad kariérismus, úplatkářství, pokrytectví.¹⁵¹ Revoluce ve společnosti k revoluci ve straně bohužel nepřispěla. „Jestliže jsem v době války v roce 1943 vstoupil do strany upřímně a s entuziasmem, tak jsem z ní stejně upřímně a vědomě vystoupil. Za svou celoživotní stranickou zkušenost jsem se utvrdil v tom, že bolševická strana, která domněle předává ideje sociálně-demokratické, se opět dala na cestu násilí,“ přiznává Jakovlev.¹⁵²

Z Jakovlevovy zkušenosti pramenilo, že politická zastydlost a touha po hledání nepřátel společnosti¹⁵³ odsuzují stranu k neustálým konfrontacím se společností.¹⁵⁴ Místo cílení na reálné problémy pak vrhaly společnost do nesmyslných ideologických rozepří.¹⁵⁵ Útok proti perestrojce vycházel podle Jakovleva z neschopnosti a neochoty zbavit se minulých zvyků a tradičních přístupů, stejně jako rezignovat na mocenské pozice. Tlaku byly podřízeny především informační služby, jelikož ÚV KSSS požadovalo, aby televizní program, rádiové

¹⁴⁷ Яковлев, А. Н. Омут памяти. Москва, 2003, с. 337.

¹⁴⁸ Тамтѣж, с. 295.

¹⁴⁹ Тамтѣж, с. 309.

¹⁵⁰ Яковлев, А. Н. Муки прочтения бытия. Москва, 1991, с. 335.

¹⁵¹ Тамтѣж, с. 341.

¹⁵² Яковлев, А. Н. Омут памяти. Москва, 2003, с. 309.

¹⁵³ Яковлев, А. Н. Муки прочтения бытия. Москва, 1991, с. 122.

¹⁵⁴ Тамтѣж, с. 335.

¹⁵⁵ Тамтѣж.

relace i informace otištěné v novinách byly řízeny ze středu strany.¹⁵⁶ Je tedy zřejmé, že hlavním protivníkem pravice (neboli konzervativců) se stala právě glasnost’.

Demokracie se nakonec ukázala cizí pro aparátní struktury KSSS. Jak jsme zmínili výše, jedna z příčin tkvěla nepochybně v tom, že po desetiletí byli (i v době perestrojky) ve straně lidé, kteří používali násilí jako hlavní instrument politiky. Ve straně stále figurovali členové, kteří nestrpěli dialog, rozhovor, a ideologie strany stále sloužila jako prostředek v honbě za mocí. To se ukázalo i v dalším vývoji strany a použití nástrojů, které měla strana k dispozici.

Strana se tak, stejně jako Svaz, ve výsledku rozložila sama. Ve snaze přežít internovala Gorbačova a dala se na cestu protistátní vzpoury. Tím však zničila nakonec i sama sebe. Jakovlev konec KSSS komentuje takto: „Krvavé násilí bolševismu, které konečně vyčerpalo svoje zdroje.“¹⁵⁷

¹⁵⁶ Яковлев, А. Н. Омут памяти. Москва, 2003. s. 275.

¹⁵⁷ Яковлев, А. Н. Омут памяти. Москва, 2003, s. 356.

ZÁVĚR

Období perestrojky bylo od rozpadu Sovětského svazu již mnohokrát kriticky zhodnocováno, avšak osobnosti Alexandra Nikolajeviče Jakovleva bylo, dle mého názoru, věnováno minimum pozornosti. Cílem této práce bylo tedy analyzovat dílo Jakovleva, ideologického tvůrce glasnosti, a to především na základě jeho idejí a myšlenek, které prezentoval ve vlastních publikacích, různých statích a esejích nebo veřejných diskuzích. Jakovlev se ve svých pracích soustředil na širokou škálu oblastí, jejíž rozbor by nepochybně také přispěl k ucelenějšímu pohledu na jeho osobnost, avšak to překračuje rámec práce se zaměřením na období perestrojky.

Cílem práce bylo zjistit, jaké vlivy a faktory formovaly jeho myšlenky. Jakovlevovým zdrojem inspirace bylo studium historie a teoretických pramenů, o které se opírala komunistická strana a sovětský systém. Tento zájem v něm podnítil XX. stranický sjezd, kde Chruščov svým referátem „O kultu osobnosti“ naboural Jakovlevovu idealistickou představu o Stalinovi a sovětském systému vůbec. Později také spatřoval značný rozpor mezi tím, co strana hlásá a co opravdu realizuje. Z prozkoumaných pramenů tak zřetelně vyplývá, že faktorem, který formoval a dlouhodobě ovlivňoval Jakovlevovu osobnost, bylo právě jeho členství v Komunistické straně Sovětského svazu. Tento fakt (vzhledem k jeho stranické příslušnosti) není jistě nijak zvlášť překvapující. Na druhou stranu je mírně zarážející, že přestože Jakovlev od roku 1956 krok po kroku odkrýval totalitní podstatu komunistického režimu, vystoupil ze strany až v roce 1991. A je vysoce pravděpodobné, že k tomu došlo jenom díky tomu, že se již ideologicky s Gorbačovem neshodli a jeho faktický podíl na moci se tak snižoval. Pokud by se tyto tendence neprojevíly, možná by se Jakovlev pokoušel demokratizovat stranu i nadále.

Jak lze tedy odpovědět na otázku – na co a jakým způsobem byla zaměřená ideologická činnost Jakovleva? Jistou inspiraci pro perestrojku čerpal v Leninových statích a lepší ruskou budoucnost spatřoval v návratu k leninským idejím. Obecně lze říci, že Jakovlevovy snahy (v rámci perestrojky) byly cíleny na sovětskou společnost, konkrétně na otevřenost a vzdělanost obyvatelstva. Podněcoval demokratizaci, která by v konečném výsledku vedla k plné demokracii. Tyto principy prostupují všemi reformami – nebo se o to alespoň Jakovlev pokoušel. Není proto překvapivé, že ideologickým tvůrcem glasnosti neboli informační otevřenosti byl právě on. Pro Jakovleva byla glasnost' možností k otevření informační hráze a odhalení monstrózních zločinů Stalinovy éry, v tom také spatřoval svoji roli. Z analýzy jeho názorů vyplývá, že pro něj (na rozdíl od Gorbačova), přinejmenším v této fázi jeho úvah, byla pravdomluvnost, upřímnost a politická otevřenost podmínkou perestrojky, a ne pouze

účelovým prostředkem. Jeho pozice vedly k vytváření zajímavých protikladů. Pro společnost byla glasnost' nejvýraznějším jevem reformních tendencí, ale svobodné diskuze zároveň podkopávaly sovětský systém a zpochybňovaly ideologii, na které stál.

Jak z provedené analýzy vychází Jakovlev jako osobnost a jaký byl jeho přínos? Nejednou bylo v rozboru Jakovlevových idejí demonstrováno, že byl velkým idealistou a jeho představy se často nesesetkávaly s realitou. Například snahy o demokratizační procesy nebyly ve společnosti vítány v takové míře, v jaké předpokládal. Tyto tendence nebyly podporovány (většinově) ani ve straně, avšak vzhledem k početnému zastoupení konzervativců, to nebylo nijak překvapující. Při porovnání jeho názorů a jejich praktické realizace je zřejmé, že byl spíše teoretikem a výborným řečníkem než praktikem. Přesto je jeho odkaz nezanedbatelný – kromě toho, že připravil ideologickou základnu perestrojce, bez které by nebylo možné se dál posunout, přispěl díky glasnosti k posílení možnosti svobodného projevu, a tím také ke snazšímu přístupu obyvatelstva k informacím.

Ke konci života se soustředil na práci ve státním archivu a pokračoval tak ve svém celoživotním záměru – přivést ruský lid ke svobodě a demokracii, a to nenásilnou cestou. Další studium ruské historie nebylo samoúčelné a dokresluje jeho humánní charakter – snažil se přispívat k informovanosti obyvatel, a to systematickým odhalováním zločinů komunismu. V rámci svého demokratického fondu se soustředil na vydávání historických knih a rehabilitaci obětí politických represí.

Z analýzy Jakovlevova díla tak vyplývá, že pro demokratický a nenásilný vývoj společnosti je nutné znát dějiny vlastní země, poučit se z historických chyb a mít volný přístup k pravdivým informacím. Tato úvaha samozřejmě není nikterak nová, ale je mysliteli, ideology či politiky potvrzována v různých souvislostech. Nakolik obtížné je tuto myšlenku realizovat v praxi a poučit se z ní zůstává zřejmě v dějinách otevřenou otázkou.

Seznam pramenů

Jakovlevovy publikace

Яковлев, А. Н. *Горкая чаша: Большевизм и Реформация России*. Ярославль: Верхне-Волжское книжное издательство, 1994.

Яковлев, А. Н., *Муки прочтения бытия*. Москва: Новости, 1991.

Яковлев, А. Н. *Омут памяти*. Москва: ВАГРИУС, 2003.

Яковлев, А. Н. *Предисловие. Обвал. Послесловие*. Москва: Новости, 1992.

Jakovlev, A. N., *Rusko plné křížů. Od vpádu do pádu bolševismu*. Brno: Doplněk, 2008.
Přeloženo z ruského originálu *Крестосев*.

Sborníky a monografie

Яковлев, А. А. *Александр Яковлев. Перестройка: 1985-1991 неизданное, малоизвестное, забытое*. Москва: Международный фонд „Демократия“, 2008.

Яковлев, А. Н.; Аганбегян, А. Г.; Клопов, Э. В. и коллегия. *Перестройка и современный мир*. Москва: Международные отношения, 1989.

Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского союза. Москва: Политиздат, 1988.

Sekundární literatura

Богатырева, Н. А. *История Коммунистической партии Советского Союза*. Москва: Политическая энциклопедия, 2013.

Leichtová, M. *Současné Rusko*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, 2009.

Malia, M. *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917-1991*. Praha: Argo, 2004. Přeloženo z anglického originálu *The Soviet Tragedy. A history of Socialism in Russia 1917-1991*.

Ленин, В. И., *Полное собрание сочинений*. Москва: Издательство политической литературы, 1974, sv. 36.

Pipes, R. *Dějiny ruské revoluce*. Praha: Argo, 1998. Přeloženo z anglického originálu *A Concise History of the Russian Revolution*, 1995.

Švankmajer, M.; Veber, V. Sládek, Z.; Moulis, V. *Dějiny Ruska*. Brno: CENTA, 1999.

Vykoukal, J.; Litera, B.; Tejchman, M.: *Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*. Praha: Libri, 2000.

Elektronické zdroje

Международный фонд „Демократия“. Dostupné z <http://www.alexanderyakovlev.org/fond> [cit. 30.7.2017].

Беседу вел М. Шабалин, *Невское время*, 28 января 1993. Dostupné z <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009453> [cit. 28.7.2017].

Яковлев, А. Н., *Нужен новый шаг*. Dostupné z <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1024420> [cit. 30.7.2017].